

Huis-, tuin- en rouwrituelen.

Een literatuuronderzoek naar de plaats van het rouwritueel binnen de geestelijke verzorging thuis

Scriptie ter verkrijging van de graad “Master of Arts” in de theologie en religiewetenschappen aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Scriptiebegeleider:	Annemarieke van der Woude
Student:	Pieter Overduin
Studentnummer:	S1031347
Datum:	23 juli 2023

Aantal woorden (exclusief bijlage en literatuuropgave): 19.411

Verklaring van eigen werk

Hierbij verklaar en verzeker ik, Pieter Overduin, dat deze scriptie zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen zijn gebruikt dan die door mij zijn vermeld en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden.

Breda, 23 juli 2023.

Afbeelding titelblad: <https://www.rememberme.nl/inspiratie/rouw-bij-volwassenen/6-tips-om-je-overleden-dierbare-te-herdenken>.

Samenvatting

Mensen die worstelen met levensvragen vanuit rouw en voor wie woorden op enig moment tekortschieten, kunnen gebaat zijn bij ritueel handelen. Het gebruik van een ritueel binnen de geestelijke verzorging thuis is echter niet vanzelfsprekend.

Om meer licht te werpen op de rituele dimensie van dit specifieke werkveld worden concepten uit vakliteratuur bestudeerd, zoals rouw, ritueel en ritualiseren. De gevonden concepten worden vervolgens gebruikt voor de evaluatie van twee praktijkgevallen.

Op basis van de toepassing van concepten uit de literatuur op de praktijkgevallen, is een reflectievragenlijst gemaakt voor geestelijk verzorgers thuis. Tevens worden op basis van het gedane onderzoek aanbevelingen gedaan voor het ritualiseren van rouw in de praktijk van de geestelijk verzorger thuis.

Woord vooraf

Religieuze, filosofische en zingevingsvragen hebben altijd een belangrijke rol in mijn leven gespeeld. Als telg uit een reformatorische domineesfamilie kon het misschien ook niet anders dan dat de ‘grote vragen des levens’ een rol in mijn bewustzijn zouden blijven spelen. Ook nadat het geloof van mijn voorouders geen weerklank meer vond in mijzelf.

De studie religiewetenschappen aan de Radboud Universiteit was vanwege mijn persoonlijke belangstelling voor levensvragen een lang gekoesterde wens. Vanwege mijn werkervaring als groepsleider en maatschappelijk werker was de keus voor de master geestelijke verzorging voor mij een logische keuze. Ik wilde met de opgedane kennis graag iets doen, met en voor anderen.

Inmiddels werk ik ruim een half jaar als geestelijk verzorger in opleiding binnen de ouderenzorg en ervaar ik dagelijks hoe complex en inspirerend het vak van geestelijk verzorger kan zijn. Ik kan oprecht zeggen dat ik een goede keuze gemaakt heb! Voor u ligt mijn scriptie, het eindwerkstuk voor de master geestelijke verzorging.

Deze zou niet tot stand zijn gekomen zonder de liefde en het geduld van mijn vrouw en kinderen, die mij de ruimte gaven om zoveel uren aan deze studie te geven. Het heeft ons ook het een en ander gekost. Daarnaast wil ik mijn stagebegeleider, Hildegard Faber, bedanken, voor haar begeleiding tijdens de voor mij én deze scriptie cruciale praktijkstage binnen de geestelijke verzorging thuis. Veel dank gaat zeker ook uit naar mijn scriptiebegeleider, Annemarieke van der Woude, die mij keer op keer leerde dat ‘less’ in veel gevallen ‘more’ is en dat niet alles dat interessant is óók relevant is.

Op dit punt aangekomen kijk ik terug op een bijzondere en leerzame tijd aan de Radboud Universiteit. Nu is wat mij betreft de tijd gekomen om als geestelijk verzorger in voltijd het verschil te maken in het landschap van de zorg.

Pieter Overduin
Breda, 23 juli 2023.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1:

Inleiding.....	07
----------------	----

1.1. De aanleiding voor deze scriptie.....	07
1.2. Geestelijke verzorging thuis.....	08
1.2.1. De plaats van ritueel binnen de geestelijk verzorging (thuis)...	09
1.3. Probleemstelling.....	12
1.4. Doelstelling.....	12
1.5. Vraagstelling.....	12
1.6. Subvragen.....	12
1.7. Methodologie.....	13
1.8. Opbouw scriptie.....	14

Hoofdstuk 2:

Ritueel en ritualiseren.....	15
------------------------------	----

2.1. Ritueel en ritualiseren.....	15
2.2. Paul Post.....	15
2.2.1. Definitie ritueel	15
2.2.2. Sacraliteit.....	16
2.3. Gerard Lukken.....	17
2.3.1. Symboliseren.....	17
2.3.2. Negatieve aspecten van ritueel.....	17
2.4. Ritualiseren.....	18
2.5. Thomas Quartier.....	18
2.5.1. Definitie ritueel.....	18
2.5.2. Heuristisch model.....	19
2.5.3. Rituele diagnostiek.....	19
2.5.4. Rituele encscenering.....	21
2.5.5. Rituele rollen.....	22
2.5.6. Rituele reflectie.....	22
2.6. Joanna Wojtkowiak.....	23
2.6.1. Definitie ritualiseren.....	24
2.6.2. Ritualiseren als proces.....	24
2.6.3. Rituele behoefte of aanleiding.....	24
2.6.4. Ritueel herontwerp.....	24
2.6.5. Rituele performance	25
2.7. Evaluatie van de concepten	25

2.8.	Aanvullingen op de concepten.....	27
------	-----------------------------------	----

Hoofdstuk 3:

Rouw.....	29
-----------	----

3.1.	Inleiding.....	29
3.2.	Richtlijn Rouw.....	29
3.3.	Zingevingscrisis bij rouw.....	30
3.4.	Tekort aan rouwrituelen voor nabestaanden.....	31
3.5.	Nieuwe kaders voor rouwrituelen voor nabestaanden.....	31
3.6.	Brenda Mathijssen: transforming bonds.....	32
3.7.	Christiane Berkvens-Stevelinck: praktisch ritualiseren van rouw.....	33
3.8.	Marinus van den Berg: kritische reflectie op rouw als proces....	34
3.9.	Evaluatie van de concepten.....	34

Hoofdstuk 4:

Evaluatie en ontwerp van een rouwritueel.....	36
---	----

4.1.	Methodiek en werkwijze.....	36
4.2.	Twee praktijkgevallen.....	37
4.2.1.	Individueel ritueel met Joke in de huiskamer.....	37
4.2.2.	Individueel ritueel met Trudie op de begraafplaats.....	38
4.3.	Evaluatie en ontwerp van de twee praktijkgevallen aan de hand van de reflectievragenlijst rouwritueel thuis.....	41

Hoofdstuk 5:

Conclusies en aanbevelingen.....	56
----------------------------------	----

5.1.	Conclusie op basis van de vraagstelling.....	56
5.2.	Aanbevelingen op basis van de doelstelling.....	56
5.2.1.	Aanbevelingen op microniveau voor de fase van rituele behoefte.....	56
5.2.2.	Aanbevelingen op microniveau voor de fase van ritueel (her)ontwerp.....	57
5.2.3.	Aanbevelingen op microniveau voor de fase van rituele performance.....	57
5.2.4.	Aanbevelingen op macroniveau op basis van de probleemstelling.....	58
5.3.	Reflectie op de eigen rol als onderzoeker.....	58

Literatuuropgave.....	60
Bijlage: Reflectievragenlijst rouwritueel thuis.....	64

Hoofdstuk 1:

Inleiding

1.1. De aanleiding voor deze scriptie

Tijdens de praktijkstage van de master geestelijke verzorging, waarvan deze scriptie het sluitstuk vormt, was ik voor een observatie-opdracht aanwezig bij een traditionele eucharistieviering in de kapel annex stilteruimte van een groot verpleeg- en verzorgingshuis. Ik deed er een bijzondere ervaring op met de rituele dimensie van het vak toen er halverwege de viering een oudere man in een rolstoel werd binnengereden en pal naast mij werd geparkeerd.

De man maakte geen contact met de mensen om hem heen, maar was volledig gefocust op de rituele woorden, gezangen en handelingen die bij de eucharistieviering horen. Daarbij liepen de tranen in toenemende mate over zijn gezicht. Tijdens de collecte kon hij zijn muntgeld niet vinden. Ik gaf hem daarom wat muntjes om op de collecteschaal te leggen. De man bedankte me op emotionele wijze en keek me daarbij indringend aan. Hij probeerde iets belangrijks te vertellen, iets dat ik niet goed kon verstaan. Na de viering bleef ik bij hem zitten. Hij vertelde mij, soms samenhangend en verstaanbaar, soms helemaal niet, fragmenten uit zijn leven. Het waren levensvragen over rouw, gemis en spijt. Er was voor hem sprake van urgentie: hij móest zijn verhaal kwijt. Na een tijdje zag hij er opgelucht uit. Ik ervaarde een diepe verbondenheid met deze voor mij onbekende man.

De rituele setting, het spontaan loskomen van emoties en betekenisvolle verhalen, het ervaren van een verdiept menselijk contact: dit alles leek met elkaar samen te hangen. Had de werking die van het traditionele ritueel was uitgegaan dit veroorzaakt? Naar aanleiding van mijn ervaring in de kapel was bij mij de intuïtie ontstaan dat ritueel, weliswaar in een minder traditionele vorm, ook als werkwijze benut zou kunnen worden binnen de geestelijke verzorging thuis. Concreter nog: bij de mensen thuis in de wijk waar ik als stagiaire werkzaam was.

Bij navraag bleek dat mijn collega's geestelijk verzorger thuis vrijwel geen gebruik maakten van ritueel. Dit verwonderde mij enigszins. Na overleg met mijn stagebegeleider ging ik over tot het verkennen van (latente) rituele behoeften bij mijn zorgvragers thuis. Ik richtte me daarbij op mensen voor wie de individuele begeleidingsgesprekken vooralsnog tot weinig verdieping van hun levensvragen hadden geleid én voor wie de rouw om een dierbare overledene een grote rol speelde. Mijn ervaring had mij geleerd dat bij het gespreksthema 'rouw om een dierbare' de woorden eerder en vaker tekortschoten. Mijn redentatie was: waar woorden geen betekenis, verdieping of troost meer kunnen toevoegen, kan (ritueel) handelen een meerwaarde hebben.

De eenvoudige huiskamer-rituelen die uit deze eerste verkenningen voortkwamen vonden plaats op mijn initiatief, in de rol van geestelijk verzorger thuis, maar wel met toe- en instemming vooraf van de desbetreffende zorgvrager. Niet gehinderd door veel kennis en ervaring ging ik veelal intuïtief en improviserend te werk.

In de praktijk bleek dat huiskamer-rituelen inderdaad konden leiden tot een verdieping van de gestelde levensvragen rond rouw, tot het eenvoudiger uiten van emoties en het versterken van menselijk contact. Daarnaast viel mij op dat de individuele begeleidingsgesprekken, die direct na het uitgevoerde ritueel volgden, op een verdiept niveau verder gevoerd konden worden. Alsof de gedeelde ervaring van het ritueel nog even bleef doorwerken.

De thuisrituelen waren in die zin succesvol te noemen. De meerwaarde werd desgevraagd ook door mijn zorgvragers bevestigd. Toch had ik het onzekere gevoel dat ik mij op glad ijs had begeven. Ritualiseren, het (her)ontwerpen van ritueel (Wojtkowiak 2021, 113), individueel en op maat gesneden, in de persoonlijke ruimte van de zorgvrager thuis: dat was helemaal nieuw voor mij. De opleiding had hier niet in voorzien en de praktijkervaring ontbrak. Door meer te lezen over ritueel en door mijn ervaringen te bespreken met collega's in de stagepraktijk, medestudenten en docenten op de faculteit, ontwikkelde ik stap voor stap de probleem-, vraag- en doelstelling die de basis zijn gaan vormen voor deze scriptie.

Voordat ik deze probleem-, vraag- en doelstelling, alsmede de gebruikte methodologie, zal beschrijven, wil ik eerst voorzien in een verkenning van de context waarin deze zich bevinden: het relatief nieuwe werkveld van de geestelijke verzorging thuis. Specifieker: de huidige plaats van ritueel in dit werkveld.

1.2. Geestelijke verzorging thuis

De geestelijke verzorging thuis (voorheen ook bekend als eerstelijns geestelijke verzorging) is sinds het najaar van 2018 in het leven geroepen en is daarmee de jongste tak van sport binnen het totale werkveld van de geestelijk verzorger. In het hele land zijn sindsdien regionale Centra voor Levensvragen opgericht, waar zorgvragers naar verwezen kunnen worden door bijvoorbeeld de huisarts of een maatschappelijk werker. Ook kunnen mensen zelf met deze voorzieningen contact opnemen als zij begeleiding zoeken op het gebied van levensvragen.

Geestelijk verzorgers met een eigen praktijk, freelancers, of geestelijk verzorgers die werkzaam zijn bij de extramurale afdeling van een instelling kunnen geestelijke verzorging bieden aan geïndiceerde thuiswonende zorgvragers en hun naasten. Zij werken in dat kader samen met het betrokken zorgnetwerk en doen mee aan multidisciplinaire overleggen (VGVZ 2023). De financiering vanuit de overheid verloopt via de regionale Centra voor Levensvragen (Factsheet 2023, 3).

De geestelijke verzorging thuis richt zich op drie groepen:

1. Palliatieve patiënten (inclusief naasten)
2. Kinderen in de palliatieve fase en hun naasten
3. Burgers van vijftig jaar en ouder (inclusief naasten) (Factsheet 2023, 2).

In deze scriptie richt ik me op de laatstgenoemde algemene groep burgers van vijftig jaar en ouder die geestelijke verzorging zoeken bij levensvragen. Om precies te zijn richt ik me binnen deze groep op zorgvragers die levensvragen hebben rond het verlies van een dierbare en gebaat kunnen zijn bij een rituele benadering van rouw.

1.2.1. De plaats van ritueel binnen de geestelijk verzorging (thuis)

Uit inventariserend onderzoek van Sujin Rosie (2021) blijkt dat rituele vakken geen groot deel uitmaken van het curriculum: grofweg tussen de 3% en 10%. De inhoud en opbouw van de cursussen en ook de gebruikte vakliteratuur, vertoont onderling grote verschillen. De identiteit van de opleiding bepaalt voor een belangrijk deel de inhoud van de gegeven rituele vakken (Rosie 2021, 190-194).

Rosie concludeert verder dat er binnen de opleidingen gemiddeld gezien minder aandacht is voor interreligieuze rituele vorming in vergelijking met rituele vorming op het gebied van de traditionele christelijke praxis (Rosie 2021, 194-195). Nog minder aandacht is er voor het ontwerpen van rituelen (ritualiseren) en reflectie daarop. Concrete cijfers worden door Rosie voor dit laatste punt echter niet gegeven (Rosie 2021, 193).

Het relatief kleine percentage aan rituele vakken binnen de curricula en de relatief beperkte aandacht voor ritualiseren binnen deze vakken, zal invloed hebben op de beroepsidentiteit van net opgeleide geestelijk verzorgers. Ritueel en ritualiseren zal gemakkelijker onderbelicht blijven en daarmee minder snel als aanvulling op de gesprekken worden aangewend.

Dat ritueel ten opzichte van gespreksvoering procentueel een stuk minder wordt toegepast door geestelijk verzorgers, blijkt uit een onderzoek naar de beroepsidentiteit van geestelijk verzorgers door Tina Glasner et al (2020). Hieruit komt naar voren dat waar 89% van de respondenten zegt (zeer) vaak individuele gesprekken te voeren, slechts 18% zegt (zeer) vaak aan ritueelbegeleiding te doen. (Hierbij moet worden opgemerkt dat collectieve bezinningsbijeenkomsten en erediensten in dit onderzoek niet onder ritueelbegeleiding vallen maar apart worden gepeild) (Glasner et al 2020, 15). De tegenstelling wordt minder significant als we de categorie deelnemers erbij betrekken die zeggen regelmatig (in plaats van (zeer) vaak) aan gesprekken en ritueelbegeleiding te doen. Dan wordt de verhouding toegepaste gespreksvoering versus toegepaste ritueelbegeleiding in deze specifieke respondentengroep 100% tegenover 50%. Daarmee moet ook de conclusie worden getrokken dat 50% van alle respondenten incidenteel of (bijna) niet aan ritueelbegeleiding doet (Glasner et al 2020, 15).

Het gaat in dit onderzoek uiteraard om gemiddelden: de verhouding gespreksvoering-ritueelbegeleiding kan per werkveld sterk verschillen. Zo wordt er bijvoorbeeld binnen de geestelijke verzorging aan verstandelijk beperkten veel meer van ritueelbegeleiding gebruik gemaakt dan bij de geestelijke verzorging in ziekenhuizen (Glasner et al 2020, 15).

Als ik af moet gaan op mijn eerste beperkte ervaring dan is de verhouding tussen het toepassen van gesprek en dat van ritueel zoek. Het is in ieder geval niet de meest gunstige situatie van de helft die regelmatig tot zeer vaak aan rituele begeleiding doet. De verdergaande professionalisering (modernisering) van het vak en de daaraan gekoppelde eisen vanuit de overheid hebben daar invloed op, volgens een analyse van Kees de Groot.

Volgens De Groot wordt bij de geestelijke verzorging thuis, in vergelijking met de geestelijke verzorging binnen instellingen, door de overheid relatief meer aangezet tot het hanteren van gerichte en toetsbare methodiek. Van overheidswege gefinancierde onderzoeksprogramma's moeten bruikbare tools voor het werkveld opleveren, zoals kortdurende interventietrajecten, waarbij gesprekken worden gevoerd volgens een vaststaand gespreksmodel. De relatief vrije benadering van het vak binnen de instellingen, waarbij concepten als presentie en vrijplaats het vak karakteriseren en legitimeren, past minder goed in een situatie waarin verantwoording moet worden afgelegd over het geleverde werk, zoals bij de geestelijke verzorging thuis. Er verschijnen daar eerder protocollen en er moet worden geregistreerd welke contacten er zijn geweest, hoeveel, en waarom dat nodig was. Het is minder evident om na een paar contacten op enige afstand beschikbaar te blijven en de vinger aan de pols te houden, zoals binnen een instelling mogelijk is. De Groot waarschuwt tegen een uitsluitend probleemoplossende en individualiserende benadering van de geestelijke verzorging thuis (De Groot 2021, 165-167).

De Groot stelt daarbij centraal dat er zorg moet blijven voor 'de ziel', waarmee hij bedoelt 'het eigene van het individu', dat vooral bij grenservaringen zoals de dood zichtbaar wordt. Zorg voor het essentiële van de mens is in De Groots optiek de aandachtige articulatie van wat mensen beroert in taal, teken, geluid en gebaar (De Groot 2021, 170). Deze visie op geestelijke verzorging (thuis) draagt daarom mijns inziens bij aan een versterkte en uitgelichte rituele competentie van geestelijk verzorgers thuis ten bate van rouwende zorgvragers.

De rituele competentie wordt weinig versterkt en uitgelicht door de eigen beroepsvereniging. In de voor geestelijk verzorgers leidende beroepsstandaard van de Vereniging van Geestelijk Verzorgers (VGVZ) wordt de rituele competentie eerder in een bijzin genoemd. De rituele competentie wordt als een deelaspect van de zogenoemde spirituele competentie beschreven. In onderstaand citaat uit de beroepsstandaard heb ik het deelaspect ritueel binnen de spirituele competentie onderstreept.

‘Ondersteuning kunnen bieden bij het aanboren en vernieuwen van spirituele en levensbeschouwelijke bronnen. Dat veronderstelt brede kennis van levensbeschouwelijke bronnen en het vermogen om die bronnen waar nodig te herijken en present te stellen in rituele handelingen’ (VGVZ 2016, 14).

Sam Goyvaerts (2021) heeft naar aanleiding van deze, mijns inziens toch wel wat summiere beschrijving, een enkelvoudige en op zichzelf staande werkdefinitie voor de rituele competentie geformuleerd:

‘Het vertrouwd zijn met één of meerdere rituele tradities en de competentie om deze op een hedendaagse manier vorm te geven, met aandacht voor het symbolische en lichamelijke karakter van rituele handelingen en in staat zijn om de juiste spanningsboog te vinden en te behouden in het ritueel.’ (Goyvaerts 2021, 267).

Goyvaerts noemt hier, in tegenstelling de VGVZ, een aantal waarneembare rituele competenties. Hoewel Goyvaerts spreekt over het eigentijds vormgeven van traditionele rituelen, wordt ritualiseren van een nieuw ritueel nog niet genoemd. Als hij dit wel had gedaan had het wat mij betreft een complete werkdefinitie geweest voor de rituele competentie.

De website Geestelijke Verzorging in Nederland noemt ritualiseren als rituele competentie wel. Hier wordt gesteld dat geestelijk verzorgers zowel lang vaststaande en religieuze rituelen kunnen aanbieden, zoals gebed, meditatie of zegening, maar ook dat zij in staat moeten zijn een nieuw ritueel te ontwerpen, afgestemd op de persoonlijke situatie van de zorgvrager (Geestelijke Verzorging in Nederland 2023).

Samenvattend: er is relatief weinig aandacht voor ritualiseren bij de rituele vakken op hogescholen en universiteiten. Over ritualiseren wordt relatief minder gezegd en geschreven in relevante vakliteratuur. Door de groeiende vraag vanuit de overheid naar verantwoording en toetsbare methoden ligt binnen de geestelijke verzorging thuis een grotere nadruk op gespreksvoering dan bij instellingen. De rituele competentie van de geestelijk verzorger wordt onderbelicht door de eigen beroepsvereniging.

Op basis van bovenstaande is het logisch te verklaren dat de geestelijk verzorger thuis weinig gebruik maakt van ritueel en ritualiseren. Dit gegeven heeft nadelige gevolgen voor thuiswonende zorgvragers voor wie de mogelijkheid van betekenisvol ritueel handelen een tekort aan betekenisvolle woorden zou kunnen compenseren, zoals bij rouw het geval kan zijn.

1.3. Probleemstelling

Het probleem dat ik signaleer, is dat ritueel en ritualiseren in de dagelijkse praktijk van de geestelijk verzorger thuis onderbelicht blijven en daardoor minder snel een toepassing zullen vinden in verhouding met gespreksvoering. Dit is ten nadele van de rouwende zorgvragers voor wie een rouwritueel intrinsieke meerwaarde heeft.

Tekort aan rituele inzet bij rouwende zorgvragers thuis betekent ook een tekort aan de potentiële positieve werking van rituele kwaliteiten (2.2.1.) ten behoeve van deze doelgroep binnen dit werkveld. Gebrek aan rituele kwaliteit bij de geestelijke verzorging thuis betekent logischerwijs ook een vermindering van de totale kwaliteit van geestelijke verzorging thuis. En een verminderde rituele kwaliteit bij de geestelijke verzorging thuis heeft op zijn beurt invloed op de rituele kwaliteit van het werkveld als totaal.

1.4. Doelstelling

Doel van het onderzoek is tweeledig: zorgvragers thuis met levensvragen rond rouw in de gelegenheid stellen rouw te ritualiseren en de rituele competentie van de geestelijk verzorger thuis versterken.

1.5. Vraagstelling

Hoe kan de rituele competentie van de geestelijk verzorger, die in de thuissituatie contact heeft met een zorgvrager die in rouw verkeert, versterkt worden?

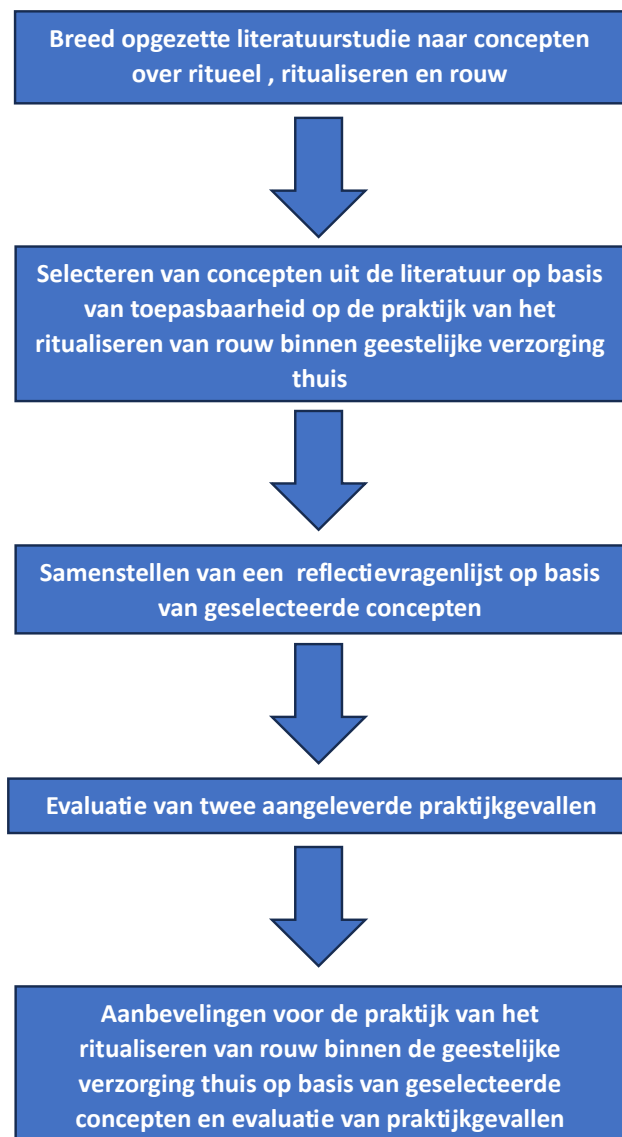
De vraagstelling cirkelt rond de drie kernbegrippen die in de doelstelling naar voren zijn gekomen: ritueel, ritualiseren en rouw. In de hoofdstukken twee en drie zal ik deze kernbegrippen van een theoretische basis voorzien.

1.6. Subvragen

1. Wat zijn relevante concepten uit vakliteratuur ten aanzien van ritueel in het kader van de vraagstelling?
2. Wat zijn relevante concepten uit vakliteratuur ten aanzien van ritualiseren in het kader van de vraagstelling?
3. Wat zijn relevante concepten uit vakliteratuur ten aanzien van rouw in het kader van de vraagstelling?
4. Welke relevante concepten uit vakliteratuur leveren het materiaal om een reflectievragenlijst samen te stellen, dat als hulpmiddel kan dienen bij het evalueren en ontwerpen van rouwrituelen binnen de geestelijke verzorging thuis?

1.7. Methodologie

Er is gekozen voor een literatuuronderzoek gericht op concepten die de drie kernbegrippen uit de doelstelling theoretisch kunnen onderbouwen. Ik maak daarbij vooral gebruik van literatuur uit het vakgebied van de geestelijke verzorging en die van aangrenzende vakgebieden, zoals de ritual studies en de death studies (thanatologie). Er vindt een stelselmatige selectie plaats van concepten waarbij de doelstelling van de scriptie en de praktijkgevallen de graadmeters zijn voor de relevantie. De meest praktisch toepasbare concepten worden verwerkt in een 'Reflectievragenlijst rouwritueel thuis'. Deze reflectievragenlijst wordt gebruikt bij evaluatie van twee praktijkgevallen. Als onderzoeksmodel ziet het er als volgt uit:

Figuur 1: Onderzoeksmodel

De niet direct toepasbare concepten worden niet opgenomen in de reflectievragenlijst, maar zijn bedoeld om de lezer te voorzien van relevante achtergrondinformatie, onderzoek, en analyse rond de vastgestelde kernbegrippen.

Zowel de selectie van concepten uit de literatuur als de evaluatie van de praktijkgevallen aan de hand van de samengestelde reflectievragenlijst leveren informatie en inzichten op waarmee aanbevelingen voor de praktijk kunnen worden gedaan.

1.8. Opbouw scriptie

In dit eerste hoofdstuk heb ik na een verkenning van het werkveld van de geestelijk verzorger thuis de probleemstelling, doelstelling, vraagstelling en de gebruikte methodologie toegelicht. In hoofdstuk twee en drie voorzie ik de kernbegrippen uit de vraagstelling van een theoretische basis aan de hand van relevante vakliteratuur. In hoofdstuk vier pas ik de uit concepten samengestelde reflectievragenlijst toe op twee praktijkgevallen. In hoofdstuk vijf rond ik het onderzoek af met een conclusie op de vraagstelling en geef ik op basis van de doelstelling aanbevelingen voor de praktijk. Dan volgt nog de literatuuropgave en een niet ingevulde reflectievragenlijst als bijlage.

Hoofdstuk 2: Ritueel en ritualiseren

Waar mensen zich niet zomaar een houding weten te geven en woorden tekortschieten, biedt het ritueel structuur en betekenis. Die structuur geeft mensen ook in ontregelde situaties een inbedding, en die betekenis brengt ook op schijnbaar zinloze momenten openheid teweeg. (Quartier 2021, 124).

2.1. Ritueel en ritualiseren

In dit hoofdstuk ga ik op zoek naar concepten uit de vakliteratuur voor wat betreft de eerste twee kernbegrippen: ‘ritueel’ en ‘ritualiseren’. Voor de onderbouwing van het kernbegrip ritueel kwam ik uit bij twee auteurs die aan de basis staan van de ritual studies in Nederland: Paul Post en Gerard Lukken. Voor wat betreft ritualiseren kwam ik uit bij twee die bekend zijn met het vakgebied van de geestelijke verzorging: Thomas Quartier en Joanna Wojtkowiak. Ik sluit af met een evaluatie van de gevonden concepten.

2.2. Paul Post

2.2.1. Definitie ritueel

Rituelen hebben volgens Paul Post (2021) een aantal kenmerkende kwaliteiten waarmee dit kernbegrip op een dimensionele wijze gedefinieerd kan worden. Op basis van bestaande lijsten met ‘salient features’ (Chryssides and Geaves 2014, 30) van ritueel heeft Post zijn eigen dimensionale begripsbepaling gegeven in de vorm van negen potentieel positieve rituele kwaliteiten (Post 2021, 20-23):

- Ontlastende kwaliteit: rituelen kanaliseren emoties, gevoelens.
- Markerende kwaliteit: rituelen laten ons stilstaan bij ingrijpende gebeurtenissen, zodat er aandacht en respect getoond kan worden.
- Positionerende kwaliteit: door te markeren en aandacht te schenken plaatst het ritueel ons op de ‘as van verleden, heden en toekomst’. Post noemt dit het ‘anamnestische’ aspect van ritueel: in het heden wordt het verleden present gesteld met het oog op de toekomst (Post 2021, 49).
- Ethische kwaliteit: rituelen zijn niet vrijblijvend, het is ‘gevaarlijk spel’.
- Expressieve kwaliteit: ritueel geeft de gelegenheid om gevoelens, ideeën, dromen, idealen tot expressie te brengen.

- Bezwerende kwaliteit: rituelen kunnen als middel om kwaad af te weren worden ingezet of juist om heil en genezing te vragen. Het is een middel om met de grillige, contingente aspecten van het menselijk bestaan om te gaan. In dit opzicht is ritueel nauw verbonden met magie.
- Verdichtende kwaliteit: complexe gevoelens, voorstellingen of idealen kunnen door ritueel verdicht of ‘gecondenseerd’ worden tot een eenvoudige rituele handeling of symbool.
- Socialiserende kwaliteit: rituelen kunnen helpen om tijdelijk van afzonderlijke individuen een groep te maken.
- Pauzerende kwaliteit: er wordt door ritueel een pauze, een moratorium, gecreëerd. Ritueel geeft daarmee de mogelijkheid tot re-creatie (herscheping) en rust.

2.2.2. Sacraliteit

Naast een dimensionele benadering van ritueel heeft Post zich onder meer verdiept in het concept sacraliteit (Post 2021, 25-28). Post stelt dat er door rituele handelingen een diepere wekelijkheid kan worden opgeroepen. Deze diepere werkelijkheid noemt Post het sacrale.

Post beschouwt ritueel handelen als ‘de taal’ van het sacrale: via ritueel komt het sacrale in beeld. Daarbij benadrukt hij dat de sacrale werkelijkheid geen religieuze werkelijkheid hoeft te zijn. Post definieert sacraliteit op een open en algemene wijze als ‘dat wat apart gezet wordt’ door mensen. Zaken of personen die door mensen bijzonder gevonden worden en bijzondere aandacht krijgen, die voor hen heilig zijn, waarvoor ze door het vuur zouden gaan. Het apart zetten en bijzonder maken van dergelijke vormen van sacraliteit kan door middel van ritueel handelen plaatsvinden.

Post haalt vier vormen van sacraliteit aan uit het werk van Matthew T. Evans (Evans 2003, 41-43) (Post 2021, 27-28), waarvan er in het kader van deze scriptie twee van belang zijn:

- Het spiritueel-sacrale: waarden en betekenissen die verbonden zijn met de persoonlijke spiritualiteit van mensen, elementen die voor hem of haar ‘heilig’ zijn. Ook traditionele religieuze voorstellingen kunnen daarvan deel uitmaken. Quartier (2011) heeft hier voorbeelden van onderzocht, zoals de religieus geïnspireerde voorstellingen van ‘de hemel’ of ‘engelen’ die een belangrijk deel kunnen uitmaken van de spiritualiteit van mensen die zichzelf als niet-gelovig beschouwen (Quartier 2011, 135-141).

- Het persoonlijk-sacrale: zaken of personen die heilig zijn voor iemand, die door hem of haar worden gekoesterd en gemarkeerd. Bijvoorbeeld voorwerpen die herinneren aan een overleden dierbare of plekken die een speciale betekenis hebben. Door sacrale voorwerpen ritueel te plaatsen ontstaat er volgens Post sacraliteit op die plaats (Post 2021, 26). Op deze wijze ontstaan sacrale gedenkplekken waar ritueel gehandeld kan worden.

2.3. Gerard Lukken

2.3.1. Symboliseren

Lukken (1999) stelde ruim twintig jaar voordat Post dit deed, dat ritueel een middel is om te communiceren met een andere dan de empirisch waarneembare werkelijkheid. Lukken beschrijft deze als ‘dieper’ en ‘breder’. Lukken noemt twee manieren om de communicatie met deze bredere, diepere werkelijkheid tot stand te brengen. De eerste vorm van communiceren is door erover na te denken, te schrijven en te praten, zoals dat bijvoorbeeld in de theologie en de filosofie gebeurt. Een tweede vorm van communicatie is ‘symboliseren’. Hiermee komen we op het terrein van rituelen. Naast verbale cognitie worden ook het lichaam, de zintuigen en de emoties betrokken (Lukken 1999, 17-19).

Bij vormgeven van een ritueel spelen volgens Lukken drie basiselementen een rol (Lukken 1999, 19-27):

• Voorwerpen	→	Symbolen
• Handelingen	→	Symboolhandelingen
• Woorden	→	Symbooltaal

2.3.2. Negatieve aspecten van ritueel

Uit de opsomming van Post in de vorige paragraaf komen de potentieel positieve en heilzame krachten naar voren die van een ritueel kunnen uitgaan. Een ritueel kan echter ook negatieve en zelfs schadelijke aspecten bevatten. Gerard Lukken beschrijft dergelijke potentieel negatieve aspecten van ritueel (Lukken 1999, 86-95):

- Als een ritueel vaker wordt herhaald en de toewijding of de creativiteit nemen af, dan verliest het ritueel zijn positieve betekenis en zin.
- Rituelen kunnen een dwangmatig karakter krijgen, als ze de vorm aannemen van uitsluitend bezweringen.

- Rituelen kunnen ontlasten en emoties kanaliseren, maar dit kan ook ontaarden in vormen van escapisme en oppervlakkigheid. Emoties kunnen zodoende ritueel worden toegedekt.
- Rituelen waarbij overgave aan en verlossing door een hoger beginsel een grote rol spelen (Lukken 1999, 60-64), kunnen leiden tot een magische invulling van het ritueel, waarbij uitsluitend geprobeerd wordt om hogere machten te manipuleren.
- De expressieve dimensie van een ritueel kan leiden tot theatrale vormen van zelfexpressie.
- Rituelen kunnen zodanig geïsoleerd raken dat ze daarmee het contact met de realiteit en de sociale omgeving kunnen verliezen.
- Ritueel kan ook worden ingezet als een manier om een bestaande toestand te handhaven, terwijl er eigenlijk een verandering nodig is.
- Ritueel kan in dienst komen te staan van macht(hebbers).

2.4. Ritualiseren

Waar we in de voorgaande paragrafen het kernbegrip ritueel hebben gedefinieerd en beschreven aan de hand van Paul Post en Gerard Lukken, met als onderliggende vragen ‘wat is het’ en ‘wat doet het’, wil ik ten bate van de doelstelling aan de hand van Thomas Quartier en Joanna Wojtkowiak in de volgende paragrafen ritueel operationaliseren tot het tweede kernbegrip: ritualiseren.

2.5. Thomas Quartier

2.5.1. Definitie ritueel

Quartier geeft een zeer compacte definitie van ritueel (cursivering van de auteur): ‘Het komt erop neer dat een ritueel iedere handeling met *structuur* en *betekenis* is.’ (Quartier 2017, 28).

De handeling staat hier duidelijk centraal. Waar rituelen naar verwijzen heeft voor Quartier minder prioriteit. In het kader van specifiek het rouwritueel zegt Quartier in een interview daarover het volgende:

‘Er zijn bijvoorbeeld veel meer mensen die door een kaarsje te branden contact maken met een geliefde overledene dan mensen die zeggen dat ze in de hemel, laat

staan in God, geloven. In het ritueel gaat het om wat je dóet, niet op de eerste plaats om wat je gelooft.’ (Quartier 2015, 35).

Handeling, structuur en betekenis zijn de belangrijkste componenten van de rituele handeling, getuige deze definitie, maar ook getuige het citaat waarmee ik dit hoofdstuk heb ingeluid. De werkzaamheid van de rituele structuur zit in het bieden van een bedding aan mensen die ontregeld zijn. De werkzaamheid van de rituele betekenis zit in het creëren van openheid op schijnbaar zinloze momenten. Vanwege de eenvoud, de herkenbaarheid en de concrete toepasbaarheid van deze definitie in het kader van de doelstelling, kies ik deze definitie als werkdefinitie voor deze scriptie.

Quartier geeft aan de hand van theorievorming van Ronald L. Grimes ook definities van de met ritueel samenhangende begrippen rite, ritualiseren en ritualisatie. Zie daarvoor paragraaf 2.5.4.

2.5.2. Heuristisch model

Quartier (2021) stelt dat er een veelheid aan definities, kenmerken en persoonlijke opvattingen bestaan over ritueel, bij zowel wetenschappers, geestelijk verzorgers als zorgvragers. Daarom kiest hij ervoor om een heuristisch model te ontwerpen waarbij ruimte blijft voor al deze opvattingen, maar waarmee het kernbegrip ritueel wel geoperationaliseerd kan worden (Quartier 2021, 126). Door deze operationalisatie wordt ook ritualiseren van een nieuw ritueel mogelijk.

In dit model onderscheidt Quartier drie stappen die de rituele competentie van de geestelijk verzorger op het gebied van ritualiseren versterken.

- Rituele diagnostiek
- Rituele enscenering
- Rituele reflectie

Ik geef hieronder deze drie stappen per paragraaf weer aan de hand van Quartiers theorie:

2.5.3. Rituele diagnostiek

Ten bate van een goede rituele diagnose verdeelt Quartier het begrip ritueel onder in vier dimensies:

- De eerste dimensie van ritueel is de interne structuur van het ritueel. Hier wordt bedoeld de vooraf vastgestelde (volg)orde van rituele handelingen, rituele teksten,

muziek et cetera. Deze orde geeft houvast aan de uitvoerder van en de deelnemer aan het ritueel.

- De tweede dimensie van ritueel is die van de externe structuur. Het gaat hier om de ordenende eigenschap van een ritueel in tijd en de ordening en samenstelling voor wat betreft de deelnemers. Het ritueel geeft de deelnemer en de uitvoerder structuur doordat het ritueel een begin en een einde heeft in de tijd (temporele dimensie). Daarbij ordent het ritueel voor een bepaalde tijd een bepaalde groep van afzonderlijke deelnemers tot een tijdelijke gemeenschap (sociale dimensie).
- De derde dimensie van ritueel is de interne betekenis. Dat is de betekenis die de zorgvragers toekennen aan de gebruikte symbolen in het ritueel. Dergelijke betekenissen zijn herkenbaar vanuit het dagelijks geleefde leven.
- De vierde dimensie van ritueel is de externe betekenis. Deze verwijst naar een ultieme of overstijgende (transcendente) betekenis. Deze hoeft niet per se religieus of spiritueel te zijn. Een externe betekenis kan zowel traditioneel als persoonlijk van aard zijn.

Als diagnostisch hulpmiddel vat Quartier de vier dimensies van ritueel samen in onderstaand schema, compleet met reflectievragen voor de praktijk (Quartier 2021, 128). Door middel van deze reflectievragen worden aanknopingspunten gezocht voor de volgende stap: het afbakenen van rituele repertoires.

Dimensies van ritueel:	Reflectievragen voor de praktijk:
Interne structuur: geordend	Welke rituele ordening is behulpzaam voor de cliënten? Hoe vast of los zou deze ordening moeten zijn?
Externe structuur: ordenend	Aan welke ordening van de tijd hebben de cliënten behoefte? Welke sociale ordening kan voor cliënten ontstaan?
Interne betekenis: herkenbaar	Welke symbolische elementen zijn voor de cliënten herkenbaar? Wat is de relatie van persoonlijke en religieuze betekenis?

Externe betekenis: verwijzend	Voor welke ultieme betekenis horizon staan de cliënten open? Hoe is een articulatie van een verwijzende betekenis mogelijk?
--------------------------------------	--

Figuur 2: Werkschema rituele diagnostiek (Thomas Quartier 2021)

2.5.4. Rituele encenering

Quartier onderscheidt drie rituele repertoires ofwel drie mogelijkheden, waarbinnen ritueel gehandeld kan worden. Hij definieert deze aan de hand van theorievorming van Ronald L. Grimes (Grimes 2014, 192-193) (Quartier 2021, 128-129):

- Rite: een specifieke encenering op concrete momenten en plaatsen die door rituele experts uitgevoerd wordt en door leden van een cultuur breed herkend wordt.
- Ritualiseren: het proces van opkomende ritën die vaak in de marge ontstaan en creatief geënceneerd worden.
- Ritualisatie: alledaagse handelingen die tot ritueel worden, bijvoorbeeld de cyclische ritualisatie van ochtend- en avondroutines.

De vragen voor de geestelijk verzorger zijn: welke rituele vorm, welke encenering, doet het meest recht aan de spirituele beleving van de cliënt en in hoeverre past de gekozen encenering bij de geestelijk verzorger zelf? Aan de hand van reflectievragen kan worden gezocht naar een antwoord op deze vraag. Daarbij merkt Quartier op dat de drie repertoires niet strikt gescheiden hoeven te worden. Een combinatie van meer dan één repertoire binnen een ritueel is mogelijk (Quartier 2021, 130). Ook hier zijn de concepten ondergebracht in een schema met bijbehorende reflectievragen (Quartier 2021, 130).

Rituele repertoires		Reflectievragen
Rite		Welke traditionele vormen passen bij de cliënten? Hoe kunnen deze op herkenbare wijze geënceneerd worden?
Ritualiseren		Welke persoonlijke vormen kunnen met de cliënten worden ontwikkeld?

		Hoe kunnen kaders voor creatief ritualiseren worden geschapen?
Ritualisatie		Welke alledaagse vormen bieden impliciete rituele mogelijkheden? Hoe kan spirituele beleving aan deze handelingen worden gekoppeld?

Figuur 3: Werkschema rituele repertoires (Thomas Quartier 2021)

Na de rituele diagnose en de gekozen enscenering(en) is rituele reflectie nodig voor het afbakenen van de rituele rollen die de geestelijk verzorger kan, wil en mag innemen, vanuit zijn of haar eigen spirituele achtergrond (Quartier 2021, 130-133).

2.5.5. Rituele rollen

Voordat ik inga op de rituele reflectie is het goed om eerst de twee rituele rollen die Quartier daarbij onderscheidt (Quartier 2021, 130-131) kort toe te lichten:

- De ritueel voorganger staat in een breed erkende religieuze of spirituele traditie. Hij of zij vertegenwoordigt deze binnen het ritueel. In die hoedanigheid is hij of zij degene die primair handelt in overeenstemming met een vaste traditie.
- De ritueel begeleider faciliteert de deelnemer om zelf ritueel te handelen binnen een zelf vastgestelde interne structuur. Als begeleider kan hij of zij betrokken zijn geweest bij het ontwerpen van het ritueel.

2.5.6. Rituele reflectie

Als bij het ritualiseren elementen vanuit een rite (een bestaande traditie) worden gekozen, zal de geestelijk verzorger zich vanuit zijn of haar eigen spirituele achtergrond moeten afvragen in hoeverre hij of zij zich met de desbetreffende traditie kan identificeren. De vraag is vervolgens of een traditionele voorgangersrol voor hem of haar wenselijk en ook vanuit de desbetreffende traditie toegestaan is.

Als de rol van voorganger niet strookt met de eigen spirituele beleving en bevoegdheid, maar wel gewenst is door de zorgvrager, dan is er de optie een voorganger vanuit de gewenste traditie, zoals een dominee of een pandit, bij het ritueel te betrekken. De geestelijk verzorger besteedt de voorgangersrol dan uit en kiest zelf de rol van begeleider of aanwezige.

Bij de encenering van het ritueel kan een voorgangersrol ook worden toebedeeld aan de zorgvrager zelf. De geestelijk verzorger kan in dat geval de rol van begeleider behouden of eenvoudigweg aanwezig zijn. Een authentieke spirituele beleving gedurende een ritueel valt of staat met de kunde van de geestelijk verzorger om een authentieke rol als voorganger of begeleider aan te nemen. Hiertoe is een grondige zelfreflectie voor de geestelijk verzorger thuis van belang (Quartier 2021, 130-133).

Quartier heeft als hulpmiddel voor rituele zelfreflectie een schema ontworpen dat opnieuw relevante reflectievragen koppelt aan de verschillende rollen, die zowel de cliënt, de traditie als de geestelijk verzorger kunnen innemen gedurende het te ontwerpen ritueel (Quartier 2021, 133):

Rol	Reflectievragen
Deelnemers	Hoe kunnen de deelnemers authentiek betrokken worden? Waar hebben ze behoefte aan een voorganger?
Traditie	Welke rollen zijn vanuit de onderliggende traditie behulpzaam? Welke traditionele voorgangersrol is voor de geestelijk verzorger mogelijk?
Geestelijk verzorger thuis	Wat kan de geestelijk verzorger begeleidend aanreiken? Bij welke handelingen kan hij of zij authentiek voorganger zijn?

Figuur 4: Werkschema rituele reflectie (Thomas Quartier 2021)

2.6. Joanna Wojtkowiak

Joanna Wojtkowiak heeft zich net als Quartier toegelegd op het operationeel maken van het ritueel en ritualiseren voor de praktijk van de geestelijk verzorger. Er is daarbij sprake van een zekere overlap qua concepten en werkwijze tussen beide auteurs, waarbij Wojtkowiak meer praktische en gedetailleerde aanwijzingen geeft, die de geestelijk verzorger thuis in de praktijk van nut kunnen zijn. Ik laat de overlap verder buiten beschouwing en beperk me in deze paragraaf tot uitsluitend concepten die het heuristisch model uit de vorige paragraaf aanvullen, verhelderen of van handen en voeten voorzien.

2.6.1. Definitie ritualiseren

Joanna Wojtkowiak geeft op basis van theorievorming van Ronald L. Grimes haar eigen begripsbepaling van ritualiseren:

‘Ritualiseren gaat niet alleen over nieuw ontworpen rituelen, maar ook over het aanpassen of heruitvinden van bestaande rituelen. Ritualiseren is een intuïtief en creatief proces.’ (Wojtkowiak 2021, 113) (Grimes 2002, 29) (Grimes 2014, 193).

2.6.2. Ritualiseren als proces

Wojtkowiak ziet ritualiseren als een proces, waarin drie fases die elkaar logischerwijs opvolgen in de tijd onderscheiden kunnen worden:

- Rituele behoefte of aanleiding
- Ritueel herontwerp
- Rituele performance

Hieronder beschrijf ik per paragraaf deze drie fases aan de hand van Wojtkowiaks theorie:

2.6.3. Rituele behoefte of aanleiding

Deze fase gaat eigenlijk vooraf aan de rituele diagnose uit het heuristisch model van Quartier. In deze allereerste fase wordt eerst onderzocht of er een (latente) rituele behoefte bij de zorgvrager aanwezig is. Deze is volgens Wojtkowiak potentieel aanwezig wanneer er ook sprake is van een existentiële, spirituele of emotionele behoefte bij de zorgvrager. De geestelijk verzorger neemt waar dat er iets wringt, iets dat onverwerkt is, zoals rouw om een dierbare die niet of onvoldoende gemarkeerd is.

De vraag ‘Zou u daar iets mee willen doen?’ kan worden gesteld als blijkt dat woorden tekortschieten. Als de zorgvrager instemt met een ritueel komt de volgende stap in beeld: het bevragen van de zorgvrager om materiaal te verzamelen dat bruikbaar is voor het ontwerpen van een nieuw ritueel (Wojtkowiak 2021, 113-115).

2.6.4. Ritueel herontwerp

Deze fase correspondeert min of meer met de stap rituele encenering uit het heuristisch model. Hier worden reflectieve vragen gesteld met als doel de rituele en spirituele identiteit van de zorgvrager goed in kaart te brengen: welke spirituele waarden zijn voor de zorgvrager van belang? Wat zijn tot op heden positieve en negatieve ervaringen met ritueel geweest?

Wojtkowiak geeft een aantal praktische en inhoudelijke aanwijzingen die het proces van ritualiseren ondersteunen en in het heuristisch model minder duidelijk naar voren komen (Wojtkowiak 2021, 115-117). Ik geef deze hieronder weer, als extra aandachtspunten voor de praktijk.

Inhoudelijk:

- Vaststellen welke persoonlijke waarden in het ritueel centraal moeten komen te staan.
- Vaststellen wat de kern van het ritueel moet zijn.
- Exploreren van inspiratiebronnen in woord, beeld en geluid.
- De emotionele spanningsboog opbouwen.
- Doel en aanleiding van het ritueel bij aanvang expliciet benoemen.
- Niet te veel uitleggen tijdens het ritueel.
- Eenvoudige taal gebruiken.

Praktisch:

- Tijdschema vaststellen.
- Geschikte ruimte bepalen.

2.6.5. Rituele performance

Deze fase correspondeert min of meer met de stap rituele reflectie in het heuristisch model, waar Quartier op zoek gaat naar de juiste rolverdeling voor het uitvoeren van het nieuwe ritueel. Wojtkowiak kiest hier voor de term ‘rituele performance’ omdat zij ‘rituele opvoering’ of ‘rituele uitvoering’ als termen minder adequaat vindt.

Zij benadrukt net als Quartier dat de performer zelf achter de gebruikte rituele teksten en handelingen moet kunnen staan. Als het de performer aan het hart gaat, dan kan het ook de deelnemers raken. Een goede rituele performance vraagt volgens Wojtkowiak ook om een vaardige podiumpresentatie, vaardig stemgebruik en passende kleding. Tenslotte draagt een goede voorbereiding (alles moet klaarstaan) en oefening vooraf bij aan een geslaagde performance (Wojtkowiak 2021, 117-119).

2.7. Evaluatie van de concepten

Met het concept ritualiseren raken we de kern van de doelstelling in deze scriptie. Ritualiseren is de rituele competentie die immers nodig is voor het (her)ontwerpen van nieuwe rouwrituelen thuis. In deze paragraaf loop ik de verzamelde concepten na en beargumenteer de keuze om bepaalde concepten al dan niet toe te voegen aan de reflectievragenlijst, die nodig is voor de evaluatie en het ontwerp van de praktijkgevallen in hoofdstuk vier.

De bijdragen van Post en Lukken geven inhoud aan de begripsvorming van ritueel. Die beschouw ik grotendeels als theoretische achtergrondinformatie voor de geestelijk verzorger thuis en als een theoretische achtergrond waartegen het ritualiseren van rouwrituelen plaats kan vinden.

Post tilt het begrip sacraliteit uit het oorspronkelijke religieuze kader door het begrip concreet en herkenbaar te beschrijven. Daarmee wordt het concept sacraliteit als belangrijk aspect van een ritueel geschikt om te verwerken in de reflectievragenlijst voor een rouwritueel. Lukken geeft met zijn basiselementen ook praktische aanknopingspunten voor ritualiseren: het gebruik maken van symbolen, symboolhandelingen en symbooltaal. Zijn opsomming van potentieel negatieve aspecten van een ritueel zijn van belang voor de praktijk. Het is mijns inziens nodig om tijdens het ontwerpen van een nieuw ritueel - en ook daarna - op deze aspecten te reflecteren. Daarom neem ik deze aspecten mee in de reflectievragenlijst.

Het heuristisch model van Quartier heb ik toepasbaar gemaakt voor het ritualiseren van rouw bij de geestelijke verzorging thuis. De term 'cliënten' heb ik vervangen door 'thuiswonende zorgvragers'. Quartier noemt in zijn beschrijving van het model consequent de meervoudsvormen 'cliënten' en 'deelnemers'. Ik wil hierbij opmerken dat ik de deelname van één individuele zorgvrager als voldoende beschouw voor het ontwerpen en uitvoeren van een (rouw)ritueel, waarbij het uitnodigen van naasten uiteraard mogelijk is, maar niet noodzakelijk.

De door Quartier beschreven voorgangersrol geeft bij de geestelijke verzorging thuis extra complicaties. Er kan niet zomaar gehandeld worden vanuit de kerygmatische (Ganzevoort en Visser 2007, 71-80) voorgangersrol. Karin Seijdell wijst in dit verband ook op de financiering: het is niet de bedoeling om uit algemene middelen een kerk of moskee aan huis te bekostigen (Seijdell 2021, 308) (Kamerstukken II 2018). De rol van begeleider is daarmee logischerwijs de meest voor de hand liggende bij de geestelijke verzorging thuis. Als begeleider faciliteert en ontwerpt de geestelijk verzorger in dialoog met zijn cliënten dan vooral 'nieuwe' rituelen (Ochtman-de Boer 2018, 9, 19-20).

Wojtkowiak volgt qua fasering van het ritualisatie-proces grofweg dezelfde volgorde die Quartier volgt in zijn stappenplan. Quartier legt meer nadruk op reflectievragen en Wojtkowiak biedt meer praktische punten van aanpak. In die zin vullen ze elkaar aan en bieden zij beiden bruikbare concepten voor de eigen reflectievragenlijst, zoals interne en externe structuur, emotionele spanningsboog, begeleider-voorganger, tijdsplanning en oefening vooraf.

2.8. Aanvullingen op de concepten

Tijdens een lezing van Brenda Mathijssen werd ik me bewust van de potentieel positieve rituele kwaliteit die van subjunctiviteit uitgaat. Ik zou deze dan ook graag willen toevoegen aan de opsomming van potentieel positieve kwaliteiten van ritueel door Paul Post (2.2.1.). Mathijssen licht de relatie tussen subjunctiviteit en ritueel als volgt toe: ‘Door middel van rituelen kunnen mensen subjunctieve ‘alsof’ werelden creëren waarin zij het leven van alledag kunnen ontstijgen en mogen ervaren dat dingen anders kunnen zijn. Rituelen zijn praktijken van hoop en verbeelding, geworteld in de materialiteit en ruimtelijkheid van het hier en nu.’ (Mathijssen 2022).

Subjunctieven geven uitdrukking aan iets dat wenselijk en tegelijkertijd ongewis is. De wens dat iets heilzaams, iets troostends, iets dat kracht geeft in de (nabije) toekomst er mag zijn, kan op doeltreffende wijze worden vormgegeven met symboliserende woorden en handelingen.

Ik wil twee basiselementen toevoegen aan de door Lukken geformuleerde basiselementen voor ritueel. Dat zijn muziek en beelden (beeldende kunst). Deze in totaal vijf basiselementen voor ritueel, zijn wat mij betreft essentieel bij het ontwerpen van een nieuw (rouw)ritueel en ik neem ze daarom op in de reflectievragenlijst.

Het potentieel negatieve machtsaspect dat aan rituelen kan kleven, wordt door Lukken in een breed sociaal-maatschappelijk kader geplaatst (Lukken 1999, 91-95). Menken-Bekius (2001) spitst het direct toe op de praktijk van de geestelijk verzorger, waardoor het hier als aanvulling op zijn plaats is.

Menken-Bekius stelt dat de geestelijk verzorger zijn of haar autoriteit bewust of onbewust kan aanwenden om invloed uit te oefenen op het denken, handelen en ervaren van de zorgvrager. Zeker als daarbij ook het lichaam wordt aangeraakt, bijvoorbeeld met een handoplegging. Ook samen bidden of een rituele tekst uitspreken kan volgens Menken-Bekius al snel als ‘te dichtbij’ aanvoelen voor de zorgvrager. Een ritueel uitvoeren kan leiden tot het (on)bewust over persoonlijke grenzen van een zorgvrager heengaan, waardoor niet gemakkelijk te reguleren emoties kunnen loskomen. De vraag daarbij is niet zozeer of de geestelijk verzorger deze emoties kan hanteren. Belangrijker is de vraag hoe de zorgvrager daarmee zelf zal omgaan als de geestelijk verzorger is vertrokken (Menken-Bekius 2001, 155-157).

Als aanvulling op de dimensionele definitie van ritueel door Post, voeg ik hier de ook de compacte dimensionele begripsbepaling van het kernbegrip ritueel door Menken-Bekius toe. Zij deelt het concept ritueel op in drie functies, die zij schematisch als een gelijkzijdige driehoek vormgeeft. De drie punten van haar ‘functiedriehoek van ritueel handelen’ zijn (1) de individuele psycho-hygiënische functie, (2) de collectieve sociale functie en (3) de bezinnende, lerende functie. (Menken-Bekius 2001, 63-70).

Zij past haar functiedriehoek ook toe als analytisch instrument bij het ontwerpen en evalueren van ritueel in de praktijk van het pastoraat, ofwel de kerygmatische geestelijke verzorging (Ganzevoort en Visser 2007, 71-80). Zij maakt daarbij gebruik van enkele praktijkgevallen (Menken-Bekius 2001, 85-151).

Brenda Mathijssen (2021) beschrijft de functiedriehoek Menken-Bekius als een opmaat voor haar eigen concept: de rituele driehoek. Aan de hand van de rituele driehoek vertaalt Mathijssen de abstracte kwaliteiten van ritueel naar de concrete rituele praktijk. In de rituele driehoek vormen de drie punten van de driehoek: (1) handeling, (2) plaats en (3) voorwerp (Mathijssen 2021, 138-139). Aan de hand van deze drie componenten kunnen rituelen geanalyseerd en ontworpen worden. Mathijssen geeft daar net als Menken-Bekius voorbeelden van aan de hand van praktijkgevallen (Mathijssen 2021, 140-145).

Mathijssens onderliggende theorie bij de rituele driehoek is dat handelingen, materiële voorwerpen en concrete plaatsen een centrale plek innemen bij individuele rouwrituelen van nabestaanden. Deze gedachte wordt voor mij in deze scriptie overgenomen en uitgebreider beschreven in paragraaf 3.6. De werkwijze van zowel Menken-Bekius als Mathijssen, om aan de hand van praktijkgevallen rituelen methodisch te evalueren en te ontwerpen, heb ik voor deze scriptie overgenomen. Zie daarvoor hoofdstuk 4.

Hoofdstuk 3: Rouw

'Rouw is het proces van aanpassing aan de verliezen in het leven.' (Ochtman-de Boer 2018, 114).

3.1. Inleiding

Zorgvragers die zichzelf aanmelden of worden aangemeld voor geestelijke verzorging thuis hebben in veel gevallen te maken met levensvragen rond rouw en verlies. Dit blijkt niet alleen uit mijn eigen eerste praktijkervaringen, maar ook uit recent onderzoek naar gespreksthema's bij de geestelijke verzorging thuis door Ren van Schrojenstein Lantman (2023). De twee meest voorkomende thema's die in dit onderzoek naar voren komen zijn 'eindigheid' en 'rouw' (Van Schrojenstein Lantman 2023, 53). Ook in tijden dat geestelijke verzorging thuis veelal nog pastoraat heette was dit het geval. Uit een onderzoek van Menken-Bekius aan het begin van deze eeuw blijkt dat de gespreksthema's ziekte, overlijden en rouw het hoogste scoorden als onderwerpen van gesprek (Menken-Bekius 2001, 159).

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk is er aandacht voor de recent aangepaste Richtlijn Rouw in de palliatieve fase, waaraan vanuit de VGVZ geestelijk verzorgers hebben bijgedragen. De Richtlijn is relevant voor zowel de palliatieve als de algemene zorgvragers thuis. Vervolgens wordt de existentiële crisis van de rouw in het perspectief van de (narratieve) geestelijke verzorging gezet en is er aandacht voor het ritualiseren van rouw in het huidige tijdsgewricht en binnen het werkveld geestelijke verzorging thuis, waarbij Brenda Mathijssen, Joanna Wojtkowiak, Christiane Berkvens-Stevelinck en Marinus van den Berg aan het woord komen. Ik sluit af met een evaluatie van de gevonden concepten.

3.2. Richtlijn Rouw

In de 'Richtlijn Rouw in de palliatieve fase' wordt aandacht besteed aan signalering, preventie, voorlichting en organisatie van de zorg rond rouw. De werkgroep die zich met de recente aanpassing van de Richtlijn Rouw (oktober 2022) bezighield, bestond deels uit geestelijk verzorgers. De werkgroep definieert rouw als: 'het geheel van fysieke, emotionele, cognitieve, sociale, gedragsmatige en spirituele reacties ten gevolge van het verlies van een betekenisvol iets of iemand.' (Muthert, Olsman 2022, 43) (Palliaweb 2023).

De Richtlijn is geschreven voor alle zorgprofessionals die te maken hebben met patiënten in de palliatieve fase en hun naasten. Dus ook voor geestelijk verzorgers (thuis). Elementen uit de Richtlijn die daarbij van belang zijn: signaleren van rouw, onderscheiden van rouw en psychische stoornissen, preventie van complexe rouw,

rouwbegeleiding voor zorgvragers, hun naasten en hun zorgverleners, organisatie van de zorg (Muthert and Olsman 2022, 44-47) (Palliaweb 2023).

De Richtlijn is nuttig bij de vraag of de GGZ als samenwerkingspartner betrokken zou moeten of kunnen worden bij een situatie waar rouw centraal staat, bijvoorbeeld bij het vermoeden van een Langdurige Rouw Stoornis (LRS) (Palliaweb 2023). Een belangrijke vaststelling van de werkgroep is dat rouw op zich geen directe aanleiding is voor therapeutische zorgverlening (Muthert, Olsman 2022, 44).

Op basis van een onderzoek van Mitima-Verloop et al (2019) blijkt overigens dat, procentueel gezien, rouwrituelen beter werken dan therapie, als het gaat om het verwerken van rouw. Individuele rituelen, zoals het creëren van een gedenkplek in huis, het bezoeken van een graf of het ritueel aansteken van een kaars werd door 85,3% van de respondenten uitgevoerd en gewaardeerd als ‘gemiddeld tot zeer helpend’. Van de groep respondenten ondernam een relatief kleinere groep (34,7%) actie om professionele rouwhulp te zoeken, variërend van het lezen van informatie over rouwverwerking tot het deelnemen aan rouwtherapie. Deze activiteiten werden relatief lager gescoord dan de rituele activiteiten: ‘niet erg tot gemiddeld helpend’ (Mitima-Verloop, Mooren and Boelen 2019, 740).

Neemt niet weg at in de praktijk zorgvuldige zal moeten worden afgewogen in hoeverre er sprake is van psychische problematiek die behandeling vereist vanuit de GGZ of van een existentiële of zingevingscrisis die de expertise van een geestelijk verzorger behoeft. Over de zingevingscrisis meer in de volgende paragraaf.

3.3. Zingevingscrisis bij rouw

Van een existentiële of zingevingscrisis is volgens Ruard Ganzevoort en Jan Visser (2007) sprake als het verlies dermate impactvol is dat de min of meer vaste manieren waarop een zorgvrager normaliter met verlies omgaat niet meer toereikend zijn. Er ontstaat een situatie van emotionele ontredde en chaos.

De signalen die de geestelijk verzorger bij een zingevingscrisis kan waarnemen zijn volgens de auteurs onder andere emotionele instabiliteit, niet voor rede vatbaar zijn en geen rationele besluiten kunnen nemen. Er kan sprake zijn van extreme vermoeidheid, concentratieproblemen en diverse lichamelijke uitingen van ongemak. Ook worden er veelvuldig vragen gesteld over de zin en de waarde van het leven, de toekomst, de zelfwaarde en de eigen identiteit. Kenmerkend gedrag dat ook genoemd wordt is een krampachtig vasthouden aan bepaalde voorwerpen of gevoelens die aan de overledene toebehoorden (Ganzevoort and Visser 2007, 294-295). Zij merken op dat indien een zingevingscrisis langer duurt dan vier tot zes weken er ook meer aan de hand kan zijn, bijvoorbeeld een depressieve stoornis.

3.4. Tekort aan rouwrituelen voor nabestaanden

Quartier (2011) stelt dat een rouwritueel voor nabestaanden waarschijnlijk de minst wetenschappelijk onderzochte ritualisatie rond het levenseinde is. De mogelijke oorzaak zou kunnen zijn dat er eenvoudigweg maar weinig van dergelijke rituelen bestaan (Quartier 2011, 55). Wat er niet is, kun je nu eenmaal ook niet onderzoeken. Als deze aanname juist is, welke oorzaken liggen daar dan onder?

Quartier zoekt het antwoord in het gegeven dat er tegenwoordig geen individuele regels en voorschriften rond individuele rouw meer zijn die breed gedragen worden, zoals bijvoorbeeld bepaalde rituele kledingvoorschriften dat ooit waren. Er is, met andere woorden, gebrek ontstaan aan een collectieve rituele basis waar individuele rouwrituelen in kunnen worden ingebed. Ook zijn er blijkbaar (nog) geen alternatieven gevonden voor de in onbruik geraakte rouwrituelen voor nabestaanden.

Voorts stelt Quartier dat er geen ondersteunende institutionele inbedding is voor een individueel rouwritueel thuis, na het collectieve afscheidsritueel. Instituten zoals de gezondheidszorg, de kerk en het begrafeniswezen worden bij het stervensproces en het begraven of cremieren direct betrokken, omdat een stervend of een gestorven lichaam immers dringend (ritueel) handelen vereist. Deze instellingen zijn minder dringend nodig als het gaat om het individuele rouwproces thuis dat na het afscheidsritueel volgt (Quartier 2011, 55-57). De rouwende zorgvrager thuis zal veelal zelfstandig in zijn of haar (latente) rituele behoefte moeten voorzien. Rouw als proces van aanpassing aan de verliezen in het leven heeft daarmee een eenzame connotatie gekregen.

Hoe individueel rouwritueel voor een nabestaande in het huidige tijdsgewricht toch vorm krijgt wordt in de volgende paragrafen beschreven, aan de hand van een aantal concepten uit de literatuur.

3.5. Nieuwe kaders voor rouwrituelen voor nabestaanden

Ochtman-de Boer (2018) stelt evenals Ganzevoort en Visser dat het collectieve afscheidsritueel bij begraven of cremieren belangrijk is, vooral als begin van het rouwproces. Ook ziet zij net als Quartier dat rouw minder betekenis heeft gekregen in de buurt en in de samenleving (Ochtman-de Boer 2018, 101-103, 114). Daarom stelt zij dat er juist in deze tijd een grote behoefte is ontstaan aan 'nieuwe rituelen'. Rituelen die op individuele maat gesneden worden.

Zij plaatst daarbij wel de kanttekening dat deze nieuwe rituelen niet altijd zo nieuw zijn als ze lijken. Ze bevatten vaak elementen van traditionele (al dan niet religieuze) rituelen, die al dan niet zijn aangepast om in een nieuw ritueel te passen. Dit gegeven labelt zij overigens als positief, want hiermee blijft de band met dat wat voor de

voorouders betekenisvol was bewaard. Zo is er sprake van een zekere continuïteit (Ochtman-de Boer 2018, 9-10, 19-20, 108-111).

In het kader van nieuwe rouwrituelen voor nabestaanden hebben Wojtkowiak en Venbrux (2009) aangetoond dat een op de drie Nederlanders een zogenoemd huisaltaar heeft gecreëerd. Een huisaltaar is een gedenkplek in de persoonlijke ruimte van iemand voor één of meerdere dierbare overledenen. Bij deze huisaltaren vinden individuele rouwrituelen plaats, zoals het plaatsen van bloemen of het branden van kaarsen (Wojtkowiak and Venbrux 2009, 82-89). Soms maken deze sacrale plekken in het eigen huis deel uit van een breder proces van herdenken, dat zich bijvoorbeeld uitbreidt richting het graf, de urn of de plek van as-verstrooiing (Heessels and Venbrux 2008, 151).

Christiane Berkvens-Stevelinck (2007) merkt in dit verband op dat het belangrijk is om één plaats in huis te reserveren voor het gedenken van dierbare overledenen. Dit om de rouw en het ritueel handelen in die context als het ware te concentreren. Een vaste gedachtenisplek biedt ook de mogelijkheid om een zeker ritme in de tijd aan te brengen qua rouwverwerking. Dit kan door voorwerpen toe te voegen of juist in het verloop van de tijd te verwijderen. Hiermee sluit zij nauw aan bij concepten van Brenda Mathijssen, die in de volgende paragraaf worden besproken (Berkvens-Stevelinck 2007, 69) (3.6.).

3.6. Brenda Mathijssen: de ‘transforming bond’

Brenda Mathijssen (2017) bouwt in haar proefschrift ‘Making Sense of Death’ verder aan Margaret Gibsons (2008) onderzoek naar persoonlijke voorwerpen van overledenen en de verbindende functie daarvan voor de rouwende nabestaanden. Deze ‘objects of the dead’ stellen de nabestaande in staat om de band met de overledene vast te houden.

Mathijssen gaat bij dit laatste uit van een ‘transforming bond’ tussen de rouwende nabestaande en de dierbare overledene: een relatie die in de loop van de tijd aan verandering onderhevig is en dus dynamisch van aard is. Deze transforming bond kan worden versterkt of verzwakt door het binnenshuis plaatsen en verplaatsen van persoonlijke symbolische voorwerpen. Het gaat daarbij zowel om voorwerpen die de overledene symboliseren (bijvoorbeeld een foto of een horloge) als om voorwerpen die hem of haar incorporeren (bijvoorbeeld een urn of een sieraad met asresten).

Deze voorwerpen roepen zowel de af- als de aanwezigheid van de overledenen op. Ze worden ook ingezet om de (gedeelde) identiteit van de overledene en de nabestaande een (nieuwe) vorm te geven of de overledene een nieuwe bestemming te geven (Mathijssen 2017, 321).

Door in huis symbolisch persoonlijke voorwerpen ritueel te plaatsen of te verplaatsen kunnen, in de terminologie van Arnold van Gennep (1909; 2019), steeds nieuwe ‘separaties, transities of incorporaties’ van de overledene in het leven van de nabestaande ontstaan. Bedoeld wordt dat de rouwende nabestaande de relatie met de overledene kan verzwakken (separatie) of versterken (incorporatie).

In de fase van separatie wordt vooral discontinuïteit ervaren: de overledenen is niet meer aanwezig in het leven van de nabestaande. In de tussenfase van de transitie staat de discontinuïteit minder op de voorgrond en wordt gezocht naar een nieuwe ervaring van continuïteit met de overledene, een fase die echter nog niet is aangebroken. Incorporatie vindt plaats op het moment dat er een hernieuwde ervaring van continuïteit tot stand gekomen is. Deze drie fasen kunnen worden begeleid door het ritueel (ver)plaatsen van symbolische voorwerpen in de eigen ruimte.

In de drie fasen komt de door Mathijssen bedoelde dynamiek, de transforming bond, tussen de nabestaande en de overledene tot uiting. Deze verhouding kan worden beïnvloed door de reacties van naasten op de separaties, transities en incorporaties van de overledene in het leven van de nabestaande (Van Gennep 1909; 2019, XVIII, 11) (Mathijssen 2017, 29, 201-203, 321-322).

De geestelijk verzorger thuis kan de door Mathijssen genoemde symbolische voorwerpen bij de zorgvrager thuis zelf waarnemen of hier navraag naar doen. Zo kan duidelijk worden hoe de transforming bond op dat moment ervaren wordt en of er een rituele behoefte is aan (hernieuwde) separaties, transities of incorporaties van de overledene in het leven van de zorgvrager

3.7. Christiane Berkvens-Stevelinck: praktische ritualisaties van rouw

Berkvens-Stevelinck (2007) biedt meerdere praktische aanknopingspunten aan voor rouwrituelen voor nabestaanden. Zo noemt zij elementen waaruit een rouwritueel kan worden opgebouwd en hoe zo'n rouwritueel kan worden vormgegeven (Berkvens-Stevelinck 2007, 67-68).

Als collectieve ritualisatie van rouw oppert Berkvens-Stevelinck een zogenoemde gedachtenismaaltijd. Een rituele maaltijd kan, evenals een vaste gedachtenisplaats in huis (3.5.) helpen om een ‘begin’ en een ‘einde’ van een rouwproces te markeren (Berkvens-Stevelinck 2007, 70-72). Hoe inspirerend en bruikbaar Berkvens-Stevelincks ritualisaties van rouw ook zijn, er zijn ook kritische kanttekeningen te plaatsen bij het procesmatig in tijd en schema zetten van rouw. In de volgende paragraaf meer daarover.

3.8. Marinus van den Berg: kritische reflectie op rouw als proces

Marinus van den Berg (2014) merkt op dat rouw vaak beschreven wordt als een 'proces'. Proces beschouwt Van den Berg vooral als een term uit de wereld van de chemie en het management. Het suggereert de mogelijkheid tot sturen en controleren, terwijl de rouwende mens vaak het tegenovergestelde ervaart. Deze wordt eerder geconfronteerd met de contingente, onbeheersbare en onvoorspelbare kant van het leven. Rouw als concept is in theorie adequaat onder te brengen in fasen of in taken, maar Van den Berg wijst erop dat de rouwende zorgvrager zelf zich niet zo gemakkelijk in schema's laat vastleggen (Van den Berg 2014, 20-21).

Ook de waarschijnlijk bekendste auteur op het gebied van rouwfasen, Elisabeth Kübler-Ross, bevestigt deze zienswijze na reflectie op haar eerdere werk. In haar laatste publicatie stelt zij dat haar bekende rouwschema (ontkenning-woede-marchanderen-depressie-aanvaarding) nooit bedoeld was om de emotionele chaos van rouw netjes in hokjes te stoppen en te presenteren als een lineair proces (Kübler-Ross and Kessler 2009, 25).

Volgens Van den Berg is rouw individueel en telkens anders. Hij vergelijkt het met een zoektocht. Het is van belang dat de rouwende mens daarbij telkens weer opnieuw 'beluisterd en aangezien' wordt (Van den Berg 2014, 20-21).

3.9. Evaluatie van de concepten

Informatie uit de Richtlijn Rouw en de symptomatische beschrijving van de existentiële of zingevingscrisis door Ganzevoort en Visser zijn helpend bij de samenwerking tussen de GGZ-professional en de geestelijk verzorger thuis. Vanwege deze toepasbaarheid neem ik beide op in de reflectievragenlijst.

De uitkomst van het onderzoek van Mitima-Verloop et al lijkt te pleiten voor de toepassing van een rouwritueel thuis bij levensvragen rond rouw. Dit dient als achtergrondinformatie bij het werken in de praktijk, zoals ook de bespiegelingen van Quartier over het gebrek aan rouwrituelen in de huidige tijd en de gedachten van Ochtmam-de Boer over nieuwe rituelen.

Gedachtenisplaatsen ofwel huisaltaren kunnen voor geestelijk verzorgers een aanknopingspunt zijn voor een rouwritueel. Uiteraard kan op de geijkte thema's van kaarsen branden en bloemen leggen gevarieerd worden met bijvoorbeeld stenen, planten, wierook, (heiligen)beeldjes, gedichten, moodboards, voorwerpen die hebben toebehoord aan de overledene, et cetera. Hier kan de geestelijk verzorger thuis in dialoog met zijn of haar zorgvrager vrijelijk zijn of haar creativiteit in kwijt. Het concept huisaltaar komt daarom terug in de reflectievragenlijst, evenals de gedachtenismaaltijd die Berkvens-Stevelinck noemt.

Hoe de zorgvrager de transformering bond met de overledene tegenwoordig ervaart, alsmede de eventuele rituele behoefte aan een hernieuwde separatie, transitie en incorporatie, zijn essentiële elementen die kunnen worden gebruikt in een nieuw te ontwerpen rouwritueel en worden daarom opgenomen in de reflectievragenlijst.

Van den Berg tenslotte is kritisch op het schematisch en procesmatig omgaan met rouw. Menselijk contact staat bij hem voorop. Maar uitsluitend afgaan op een goed contact met de zorgvrager ontnemt de geestelijk verzorger de mogelijkheid om in een methodisch gestuurde dialoog voldoende materiaal te verzamelen voor het ontwerp van een rouwritueel. Het is een kwestie van het midden houden tussen procesmatig, planmatig en systematisch te werk gaan én het 'beluisterd en aangezien worden' (Van den Berg 2014, 21) van de zorgvrager te waarborgen.

Hoofdstuk 4: Evaluatie en ontwerp van een rouwritueel

Ik zie mijzelf in mijn rol als geestelijk verzorger als iemand die vragen stelt voor onderweg. Mensen zijn allemaal bezig met hun eigen levensweg en ik ben een gids in niemandsland, als de weg onduidelijk raakt.’ (Seijdell 2021, 304).

4.1. Methodiek en werkwijze

Het stellen van de juiste vragen is een essentieel onderdeel van het vak van geestelijk verzorger, zoals ook Karin Seijdell het beleeft, getuige het van haar afkomstige motto bovenaan dit hoofdstuk. Het stellen van de juiste vragen is vooral van belang als de weg onduidelijk wordt, zoals bij rouw en groot verlies. Het evalueren en ontwerpen van nieuw rouwritueel doen we in dit hoofdstuk dan ook aan de hand van een reflectievragenlijst. Deze is samengesteld uit het meest toepasbare deel van de gevonden concepten uit de twee voorgaande hoofdstukken.

We passen de reflectievragen toe op twee praktijkgevallen uit mijn stagetijd die uitgeschreven zijn in dit hoofdstuk. De namen van de zorgvragers zijn daarbij geanonimiseerd en de geestelijk verzorger thuis van wie sprake is ben ik zelf. Ik heb ervoor gekozen om mijzelf in de derde persoon enkelvoud te beschrijven, als ‘de geestelijk verzorger’. Dit heeft me geholpen om met meer afstand te kijken naar mijn eigen handelen.

Het idee om reflectievragen te gebruiken als manier om materiaal te verzamelen voor een nieuw rouwritueel heb ik ontleend aan het heuristisch model van Quartier (2.5.2.). De onderverdeling van de reflectievragen in drie temporele fasen (aanleiding-ontwerp-performance) heb ik ontleend aan Wojtkowiak (2.6.2.) en het idee om een (rouw)ritueel methodisch te evalueren en te ontwerpen aan de hand van praktijkgevallen heb ik ontleend aan de werkwijzen van Menken-Bekius en Brenda Mathijssen (2.8.).

De werkwijze is als volgt:

- In paragraaf 4.2. worden beide praktijkgevallen gepresenteerd.
- In paragraaf 4.3. wordt eerst een ‘evaluatie achteraf’ gedaan op het ritueel zoals het door mij en mijn zorgvragers destijds werden uitgevoerd. Dit vindt plaats onder het kopje ‘Evaluatie’.
- Daarna vindt er een ‘evaluatie vooraf’ plaats: hoe had ik het kunnen doen als ik destijds over de concepten die in deze scriptie verwerkt zijn had beschikt? Dit vindt plaats onder het kopje ‘Ontwerp’.

- Bij iedere reflectievraag is een verwijzing opgenomen naar de paragrafen in de tekst waarmee de desbetreffende reflectievraag correspondeert.

4.2. Twee praktijkgevallen

4.2.1. Individueel ritueel met Joke in de huiskamer

Joke is tussen de vijfenzeventig en tachtig jaar oud. Ze groeide als kind op in een multi-problem gezin waar zij in haar vroege jeugd geestelijk en lichamelijk werd verwaarloosd. In de basisschoolleeftijd werd zij uithuisgeplaatst en woonde tot haar volwassenheid in een katholiek kindertehuis. Ze ontmoette haar man, trouwde en kreeg drie kinderen.

Joke is nu bijna vijfentwintig jaar weduwe. Ze rouwt elke dag om haar man, die na een langdurig en pijnlijk ziekbed kwam te overlijden. Joke heeft haar man tot het laatste toe verzorgd. Ze heeft vaak tot God gebeden dat hij beter zou worden. Dit gebed is niet verhoord. Het overlijden heeft haar emotioneel geblokkeerd en op den duur sociaal geïsoleerd. Haar kwaliteit van leven is naar eigen zeggen niet meer op het vroegere niveau gekomen.

Ze woont nog in dezelfde woning waar zij met haar man en drie opgroeiende kinderen in de jaren 1980 introk. Enkele jaren na de dood van haar man is haar oudste zoon invalide geraakt. Hij woont nu in een zorginstelling. Zij zoekt hem wekelijks op, maar hij is niet meer in staat om een wederkerig contact met zijn moeder te hebben. Met haar jongste zoon heeft Joke een wekelijks contactmoment als hij in het weekend bij haar komt eten. Met haar dochter is het contact spaarzaam, gecompliceerd en soms vijandig. Joke zegt geen sociaal netwerk te hebben waarvan zij steun ondervindt.

Op de dressoirkast in de huiskamer staat een foto van haar man. In de eerste jaren na het overlijden werd bij de foto wel eens een kaarsje gebrand. Dit gebruik is in de loop van de tijd verdwenen. Haar jongste zoon begroet tijdens zijn wekelijkse visite zijn vader als hij langs de foto loopt.

In de begeleidingsgesprekken merkt de geestelijk verzorger op dat Joke vooral ‘zendt’ en niet veel ‘ontvangt’. Dat wil zeggen: ze spreekt aan een stuk door, vaak van de hak op de tak. Joke gaat bijna niet in op vragen, interrupties of feedback van de geestelijk verzorger. Hierdoor is het moeilijk voor de geestelijk verzorger om verdieping aan te brengen in de gesprekken. Wel heeft de geestelijk verzorger een antwoord kunnen krijgen op zijn vraag naar Jokes spirituele krachtbronnen. Een daarvan is haar katholieke opvoeding in het kindertehuis bij de nonnen. Het ritueel van een kaars branden voor een dierbare is haar bekend. Desgevraagd zegt ze dat ze het prettig zou vinden om voor haar overleden man weer eens een kaarsje te branden. De geestelijk verzorger zegt dat dit het uitgangspunt kan zijn voor een klein thuisritueel, de volgende keer als hij haar bezoekt. Joke vindt het een goed idee.

De eerstvolgende keer staat er vlak bij de foto op de dressoirkast ook een miniatuur kerstman in een rode telefooncel. Als Joke op een knopje drukt klinkt het kerstliedje 'jingle bells' en begint het in de telefooncel te sneeuwen. Joke is daar blij mee. Het kerstartikel is door haar bewust dicht bij de foto van haar man geplaatst. Over vier dagen zal het kerstavond zijn. Het kerstfeest was voor zowel Joke als haar man het belangrijkste feest van het jaar. Een feest dat met veel zorg en aandacht door hen werd voorbereid en gevierd met het hele gezin. Het is voor Joke een bron van betekenisvolle herinneringen. Haar wens is dat haar man daarin deelt.

Het ritueel: de geestelijk verzorger plaatst de kaars bij de foto en het kerstmannetje en vraagt of hij daar zo goed staat. Dit is voor haar het geval. Op verzoek van de geestelijk verzorger steekt Joke de kaars aan. Hij vraagt haar of zij iets wil zeggen. Joke schrikt. Dat hoeft van haar niet. Ze spreekt haar man al dagelijks voor het slapen gaan. De geestelijk verzorger vraagt aan Joke of zij het fijn vindt als hij iets zegt. Dat is goed.

Omdat het voor Joke gebruikelijk is om met haar man te praten alsof hij er nog is, kiest de geestelijk verzorger er ook voor om het gesprek met de man aan te gaan. Hij begint met zichzelf voor te stellen: wie hij is, wat zijn functie is en wat de redenen zijn dat hij af en toe met Joke 'hier beneden' spreekt. Hij vertelt hem dat deze kaars speciaal voor hem 'daarboven' is aangestoken. Dat de warmte die van de kaars omhoogstijgt voor hem is. Dat hij op die manier mag weten hoezeer zijn vrouw nog van hem houdt en hem mist. De geestelijk verzorger vraagt de man van Joke of hij, als dat mogelijk is (iets dat we niet zeker kunnen weten, zegt de geestelijk verzorger), ook wat warmte naar beneden zou kunnen sturen. Dit omdat Joke dat goed kan gebruiken. De geestelijk verzorger last een kort moment van stilte in en vraagt Joke of het zo goed is.

Joke heeft vochtige ogen en bedankt de geestelijk verzorger. Ze zegt hem het ritueel als fijn te hebben ervaren. Op de vraag hoe dat kwam, antwoordt ze: 'Omdat je het echt meende'.

4.2.2. Individueel ritueel met Trudie op de begraafplaats

Trudie is tussen de vijfenzeventig en tachtig jaar oud. Ze groeide op in moeilijke familieomstandigheden. Zo kwam ze als puber alleen op straat te staan. Een kennis van de familie, Joop genaamd, heeft haar in huis genomen en heeft de rest van zijn leven voor Trudie gezorgd, als voogd, zaakwaarnemer en huisgenoot. Trudie verbrak op den duur het contact met haar familie. Ze ontwikkelde in de loop van haar leven geen duurzame relatie(s) of vriendschappen. Ze heeft geen kinderen. Een korte periode heeft zij geprobeerd te werken, maar ondervond daarbij problemen. Inmiddels leeft ze al jaren van een bescheiden uitkering. In de woning

van Joop huurde Trudie tot voor kort haar eigen verdieping, waar zij zelfstandig woonde.

Joop werd twee jaar geleden op zeer hoge leeftijd ernstig ziek en is na een kort ziekbed in een verzorgingshuis overleden. Trudie heeft niet de kans gekregen om afscheid van hem te nemen. Het verzorgingshuis belde haar op toen zijn lichaam daar al weg was. Vanwege conflicten tussen Trudie en de familie van Joop, over diens bezittingen en de verkoop van het woonhuis, werd het Trudie geweigerd om bij de condoleance en de begrafenis aanwezig te zijn.

De individuele begeleidingsgesprekken met de geestelijk verzorger verlopen over het algemeen moeizaam. Dat komt omdat Trudie in ieder gesprek overmand wordt door heftige emoties (vooral woede en paniek-huilen) die een coherent gesprek moeilijk maken. Op dergelijke momenten kan Trudie zich alleen nog uiten in de vorm van een geagiteerde monoloog. Deze emotionele hoogspanning heeft alles te maken met het overlijden van Joop en het daarmee samenhangende gevoel (opnieuw) alleen op de wereld te zijn. Ook de financiële afwikkeling van de erfenis, waaronder de woning, zorgt voor veel stress. Om de emoties enigszins te kanaliseren stelt de geestelijk verzorger voor er iets mee te doen. Hij stelt een eenvoudig ritueel voor om stil te staan bij het overlijden van Joop. Dit ritueel wordt met instemming en medewerking van Trudie thuis uitgevoerd. Het brengt tijdelijk een beetje rust bij haar teweeg.

De geestelijk verzorger stelt kort daarop voor om samen het graf van Joop te bezoeken. Hier wil Trudie aanvankelijk niets van weten. De boosheid op de familie van Joop en de angst hen op de begraafplaats tegen te komen wint van haar verlangen om alsnog afscheid te kunnen nemen van Joop. Vlak voordat de geestelijk verzorger zelf afscheid van Trudie zal gaan nemen, omdat de stageperiode ten einde loopt, zegt zij ineens een bezoek aan het graf aan te durven.

Zij kondigt aan dat ze een rode roos op het graf zal leggen. Ze had dit bij leven ooit aan Joop beloofd. Ze besluit ook een aardewerken figuurtje dat van Joop geweest is mee te nemen en op het graf te plaatsen.

Op de dag zelf belt de geestelijk verzorger nog even met Trudie. Boos roept ze door de telefoon dat ze geen rode roos heeft kunnen kopen; de bloemisten zijn gesloten vanwege de op dat moment geldende covid lockdown-maatregelen. Een hele bos rozen kopen in de supermarkt, daarvoor heeft ze op het moment geen geld.

Trudie heeft in voorgaande gesprekken verteld dat Joop een (seculiere) Joodse achtergrond had. De geestelijk verzorger weet iets van het Joodse gebruik om een steentje op een grafsteen te leggen. Een oud gebruik waarmee een overledene kan worden herdacht en geëerd. Met een beschilderd steentje op zak gaat de geestelijk verzorger op weg om Trudie op te halen. Mogelijk komt het steentje van pas nu de roos niet doorgaat? Deze optie communiceert hij niet met Trudie als hij haar ophaalt.

Hij houdt het in het achterhoofd. Onderweg blijkt dat Trudie het aardewerken figuurtje vergeten is.

De hele weg naar de begraafplaats is Trudie in de haar bekende geagiteerde stemming. Ze houdt dit vol tot beiden voor de nog anonieme grafplaat van Joop staan.

Het ritueel: de geestelijk verzorger vertelt iets over het Joodse gebruik van het steentje. Hij vraagt daarbij aan Trudie of het klopt dat ze zijn gekomen om Joop te eren en afscheid van hem te nemen. Trudie kalmeert en geeft aan dat ze inderdaad daarvoor gekomen zijn.

De geestelijk verzorger geeft haar het steentje en Trudie legt dit op het graf, dichtbij twee andere steentjes die daar al eerder zijn neergelegd. De mogelijkheid dat de twee andere steentjes van de beide kinderen van Joop zouden kunnen zijn wordt besproken. Het maakt haar niet opnieuw boos.

Trudie moet even huilen en zegt vervolgens: 'Nou Joop, daar ben ik dan. Ik had het je beloofd, maar het mocht niet van je kinderen. En ik weet ook wel dat het van jou niet hoefde, omdat je altijd zei dat hier toch alleen maar botten liggen en dat je geest ergens anders is. Maar ik wilde toch komen. En nu heb ik dat gedaan'.

De geestelijk verzorger stelt Trudie voor dat hij ook iets tegen Joop zal zeggen. Dat vindt ze goed. Hij zegt dat hij niet weet of Joop hem kan horen of zien, maar dat Joop mag weten dat dit steentje speciaal voor hem is neergelegd omdat Trudie hem niet vergeten is en hem de laatste eer wil bewijzen. Dat zij weet dat hij altijd goede bedoelingen heeft gehad, maar dat zijn nalatenschap momenteel voor veel verdriet en boosheid zorgt bij Trudie. Hij vraagt Joop of hij, als zoiets mogelijk is, af en toe even naar Trudie om wil kijken en haar wil laten voelen dat hij haar nog steeds wil steunen bij moeilijkheden.

Trudie huilt even en raakt een beetje in paniek. De geestelijk verzorger legt even zijn hand op haar schouder en praat wat tegen haar. Trudie wordt daar rustiger van. Op de vraag of het zo goed is voor haar, antwoordt ze bevestigend. Ze belooft ter plekke dat ze nog een keertje terug zal komen bij het graf om de eerder beloofde roos en het aardewerken figuurtje alsnog op het graf te plaatsen. Ook maakt zij plannen voor een naamplaatje met de geboorte- en sterfdatum van Joop.

Na een 'Dag, Joop...' van Trudie verlaten beiden de begraafplaats. Op de terugweg in de auto krijgen de negatieve emoties weer de overhand, maar bij het uitstappen voor haar woning lacht Trudie breeduit en zegt: 'Ik kan het nu toch een beetje achter me laten'.

4.3. Evaluatie en ontwerp van twee praktijkgevallen aan de hand van de reflectievragenlijst rouwritueel thuis

Onderstaande reflectievragenlijst is als bijlage toegevoegd aan deze scriptie en bruikbaar voor geestelijk verzorgers die het ritualiseren van rouw in de praktijk overwegen. De lijst zou met enkele aanpassingen gebruikt kunnen worden als middel om andere nieuwe rituelen rond verlies vorm te geven. Denk daarbij aan verlies van werk, pensionering, kinderen die het huis verlaten of een echtscheiding.

I. Reflectievragen voor wat betreft de rituele behoefte of aanleiding
--

1. Is er sprake van existentiële, emotionele of spirituele behoeften naar aanleiding van het overlijden van een dierbare? (Wojtkowiak: 2.6.2)

Evaluatie:

Joke vertelde in eerdere gesprekken met de geestelijk verzorger dat ze jarenlang emotioneel geblokkeerd was na het overlijden van haar man. Er is bij Joke sprake van meerdere grote verliezen in het leven, die door de dood van haar man opnieuw om aandacht zijn gaan vragen. Vanwege de ontstane emotionele blokkades is haar sociale netwerk na de dood van haar man gekrompen. Ook nu vindt Joke het moeilijk om emoties toe te laten en steunende sociale contacten aan te gaan. Voor haar hoeft het niet meer.

Haar katholieke geloofsovertuiging is ze in de loop van de tijd kwijtgeraakt. Er is naast het gemis van haar man de onbeantwoorde vraag naar de zin en de betekenis van zijn langdurige lijden en zijn sterven. Ook speelt de vraag wat de zin van haar eigen leven is, na alles wat ze heeft meegemaakt en verloren. Het mag duidelijk zijn dat er sprake is van existentiële, emotionele en spirituele behoeften bij Joke.

Trudie heeft veel verlieservaringen gekend in haar leven en rouwt naast het verlies van haar zaakwaarnemer en huisvriend om meerdere mensen, zaken en gebeurtenissen. Er is sprake van emotionele ontreddeering. De in haar jeugd doorgemaakte existentiële crisis van het helemaal alleen op de wereld zijn is in alle hevigheid weer actueel geworden. Trudie zegt dat het leven zo voor haar weinig zin en betekenis heeft. Daarbij maakt ze zich zorgen over haar toekomst. Bij Trudie is sprake van existentiële, emotionele en spirituele behoeften.

Ontwerp:

De vraag naar existentiële, emotionele en spirituele behoeften gaat vooraf aan het ontwerp. Het dient als een eerste verkenning naar een (latente) rituele behoefte. Deze is duidelijk aanwezig. Er kunnen dus verdere stappen in het proces worden gezet.

2. In hoeverre is er sprake van psychische problematiek of van een zingevingscrisis? (Richtlijn Rouw: 3.2.) (Ganzevoort en Visser: 3.3.)

Evaluatie:

Er zijn bij Joke volop indicaties voor de diagnose Langdurige Rouw Stoornis (LRS): de rouwperiode duurt langer dan 12 maanden, er is geen vooruitgang in het rouwproces, er is een onvermogen om het verlies te aanvaarden en een onvermogen zich op sociale en recreatieve zaken te richten. Het zou aan een betrokken GGZ-professional kunnen zijn om te bepalen of er inderdaad sprake is van LRS of eerder van een depressieve stoornis of post-traumatische stress stoornis. Hiervoor is Joke echter niet gemotiveerd. Eerdere hulp vanuit de GGZ heeft haar niet gebaat. Trudies psychische gesteldheid is complex. Indicaties voor psychische problematiek waren tijdens haar leven vaker van toepassing, ook ruim voordat Joop overleed. Het lijkt erop dat bestaande problematiek versterkt is door de ervaring van verlies en rouw.

De door Ganzevoort en Visser beschreven emotionele chaos die bij de zingevingscrisis hoort ligt bij Joke na vijftwintig jaar rouwen minder aan de oppervlakte dan bij Trudie. Dit kan ook eenvoudigweg een kwestie van temperament zijn. Trudie heeft in tegenstelling tot Joke ook te maken met conflicten die haar bestaanszekerheid verder hebben aangetast, zoals conflicten over de verkoop van haar woonruimte, conflicten met de nieuwe huurbaas en financiële onzekerheden rond de afwikkeling van de erfenis van Joop. Beide vrouwen vertonen de meeste van de door Ganzevoort en Visser beschreven kenmerken van een zingevingscrisis, waaronder levensvragen rond identiteit en eigenwaarde. Er is zowel sprake van een zingevingscrisis als van psychische problematiek.

Ontwerp:

Net als de voorgaande vraag, is ook deze vraag belangrijk om voorafgaand aan een ontwerp van een rouwritueel te stellen. Omdat er zowel psychische problemen als existentiële levensvragen spelen kan het raadzaam zijn om (met toestemming van de zorgvrager) te overleggen met een collega van de GGZ, mocht deze betrokken zijn. Therapie vanuit de GGZ en rituele begeleiding door een geestelijk verzorger sluiten elkaar niet uit en kunnen elkaar aanvullen.

Bij deze twee praktijkgevallen leverde de aanwezigheid van (latente) psychische problematiek geen beletsel op voor het gebruik van ritueel. Het leverde een tijdelijke verlichting van psychisch lijden op. Zoals we zagen in paragraaf 3.9. kan een rouwritueel meer betekenen voor een rouwende zorgvrager dan het zich richten op therapie.

3. Is de overgang van de dierbare van leven naar dood gemarkeerd (Post: 2.2.1.) en hoe wordt de transformerende band met de overledene ervaren? (Mathijssen: 3.6.)

Evaluatie:

Joke is aanwezig geweest bij de markerende momenten rond de begrafenis van haar man. Haar emotionele focus lag destijds echter op de zorg voor haar drie kinderen. Ze wilde hen troosten en behoeden voor verdriet en pijn. Ook werd zij rond de begrafenis in emotionele zin afgeleid door ontstane spanningen in de familiesfeer. Ze kan zich achteraf weinig van de begrafenis herinneren. Na de begrafenis heeft Joke haar man in emotioneel opzicht dichtbij gehouden. De ontstane vaste ritualisatie van het samen doorspreken van de dag is een betekenisvol en zingevend ritueel moment in de dag.

Trudie heeft het lichaam van de overleden Joop niet kunnen zien en mocht niet aanwezig zijn bij de condoleance en de begrafenis. Door alle hectiek in haar dagelijks bestaan en de emotionele chaos die zij ervaart is zij nog niet toegekomen aan het onderhouden van een transformerende band met de overledene. Het markeren van de overgang vond eigenlijk pas plaats tijdens het ritueel met de geestelijk verzorger.

Ontwerp:

In de eerste jaren na de begrafenis brandde Joke met haar kinderen soms een kaarsje bij de foto op het dressoir, maar dit gebruik verdween in de loop van de tijd (hernieuwde separatie). Nieuwe aandacht voor ritueel handelen in het hier en nu, door het uitgevoerde ritueel met de geestelijk verzorger, brengt Joke in emotioneel opzicht weer dicht bij haar man (hernieuwde transitie). Het kan voor de toekomst een optie zijn om het huistaar nieuwe aandacht te geven, bijvoorbeeld door nieuwe voorwerpen te plaatsen of een meer prominente plaats te geven aan de foto. Hierdoor kan er een nieuwe sterkere verhouding tot haar man ontstaan (hernieuwde incorporatie).

Trudie heeft door haar complexe problematiek en moeilijke leefomstandigheden geen ruimte gehad om een transformerende band met Joop op te bouwen. Na het uitgevoerde ritueel met de geestelijk verzorger is er ruimte ontstaan om zowel bij het graf (roos en beeldje) als ook thuis (construeren huistaar) rituele vormen te bedenken die zin en betekenis geven. Hiermee wordt een situatie gefaciliteerd om in de toekomst de transformerende band te ervaren en perioden van hernieuwde separatie, transitie en incorporatie te ervaren en ritueel vorm te geven.

II. Reflectievragen met betrekking tot ritueel (her)ontwerp

1. Aan welke interne structuur heeft de zorgvrager thuis behoefte? (Quartier: 2.5.3)

Evaluatie:

In beide praktijkgevallen was er niet voorzien in een vooraf uitgedachte interne structuur. Er werd door de geestelijk verzorger eenvoudigweg geopperd dat het misschien 'goed' zou zijn 'iets te doen' met Jokes rouw om haar man door een

kaarsje voor hem te branden. Joke kon zich goed vinden in dit voorstel. De potentieel ontlastende, markerende en bezwerende kwaliteiten van ritueel (2.2.1.) stonden daarbij achteraf gezien voorop.

Bij de geestelijk verzorger zat weliswaar een vrij rudimentaire interne structuur voor het ritueel in het hoofd, die hij echter niet deelde met Joke:

- Kaars introduceren tijdens het gesprek aan de keukentafel
- Plaats van de kaars bij de foto op het dressoir bepalen
- Kaars aansteken
- Joke spreekt iets betekenisvols uit
- De geestelijk verzorger spreekt iets betekenisvols uit
- Een moment van stilte
- De vraag of het zo voor Joke goed is
- De kaars laten branden en terugkeren naar de keukentafel
- Gesprek voortzetten met reflectie op het ritueel

Meer dan bij Joke was er bij Trudie sprake van gezamenlijke afspraken rond de interne structuur van het voorgenomen ritueel. De afspraak was om een roos leggen en een aardewerken beeldje te plaatsen. Trudie wilde haar intentie om Joop de laatste eer te bewijzen uitspreken aan het graf. In welke volgorde deze rituele handelingen zouden plaatsvinden, en of er ook nog andere vormen van symboliseren toegevoegd konden worden, werd niet besproken. Toen het beetje ontwerp dat er was in duigen viel, doordat de rituele voorwerpen (roos en beeldje) ontbraken, heeft de geestelijk verzorger een alternatief ritueel symbool geïmproviseerd dat als onderdeel binnen een interne structuur kon worden ingepast. Dit deelde hij pas met Trudie op de rituele plaats van bestemming.

Ontwerp:

Achteraf bezien was het helpend en vooral veiliger voor Joke geweest als er afspraken over de interne structuur van het voorgenomen ritueel waren geweest. Ook doel en strekking van het ritueel waren onvoldoende uitgewerkt en doorgesproken. Dit had tot gevolg dat er door de geestelijk verzorger geïmproviseerd moest worden toen Joke duidelijk maakte dat zij helemaal niet wilde spreken. Gebrek aan duidelijkheid rondom het doel van het ritueel en een gebrek aan gezamenlijk ontwerp van een interne structuur zijn waarschijnlijk de reden geweest van het 'dichtklappen' bij Joke.

In het geval van Trudie ontstond er, na de introductie van het nieuwe rituele voorwerp en de expliciete focus op het doel van het voorgenomen ritueel, direct emotionele rust bij haar. Trudie werd zodoende beter gefaciliteerd om ritueel te handelen. Natuurlijk was het beter geweest als de geestelijk verzorger doel en interne structuur vooraf met Trudie had doorgesproken. Zij had zich in dat geval beter kunnen voorbereiden op de rituele handeling met het nieuwe rituele voorwerp.

Mogelijk had dit dan ook voor meer emotionele rust gezorgd tijdens de autorit op de heenweg.

Dat er geen ontwerp vooraf was en geen vaste volgorde van handelingen en woorden (interne structuur) lijkt Trudie minder gehinderd te hebben. Zij ging gemakkelijk mee in de ordening die als vanzelf ontstond. Het paniek-huilen aan het einde van het ritueel zou geduid kunnen worden als een reactie op het (nog) niet gemarkeerde einde van het ritueel. De vraag van de geestelijk verzorger of het voor haar zo goed was, markeerde voor haar dit einde en bracht emotionele rust.

2. Aan welke temporele en sociale dimensie (externe structuur) heeft de zorgvrager thuis behoefte? (Quartier: 2.5.3.)

Evaluatie:

Voor wat betreft de temporele dimensie bij Joke: de tijd was min of meer geordend omdat was afgesproken om het ritueel binnen het eerstvolgende vastgelegde bezoekmoment te doen. Tijdens het bezoekmoment zelf was het nog even zoeken naar het precieze moment: aan het begin, het eind of in het midden van het bezoek? Dit was niet van tevoren afgesproken. De geestelijk verzorger besloot eenzijdig voor het midden, waarbij hij grofweg de volgende interne structuur in het hoofd had:

- Eerst de lopende zaken die hoog zitten bespreken
- Herinneren aan het voorgenomen ritueel
- Introductie van de kaars
- Ritueel uitvoeren
- Reflectie op het ritueel

Dit bleek op zich de juiste volgorde voor Joke. Direct bij aanvang ritueel handelen zou tot (nog) meer spanning en emotionele blokkade hebben geleid. Het was goed voor Joke om eerst te kunnen ventileren over zaken die haar hoog zaten, zoals te doen gebruikelijk bij ieder bezoekmoment. Het gegeven dat er na het ritueel nog tijd was voor reflectie bleek van cruciaal belang. In de evaluatie verdiepte het gesprek zich. Joke vertelde over het verloren geloof in een goede God vanwege het langdurige lijden van haar man. Een dergelijk verdiepend gesprek over Jokes persoonlijke geloofsvoorstellingen was eerder niet tot stand gekomen.

Voor wat betreft de sociale dimensie: de geestelijk verzorger heeft daar in het geheel niet bij stilgestaan. Hij heeft uitsluitend bedacht het ritueel samen met Joke te doen en heeft dit zo in praktijk gebracht. Wat hierin meespeelde was dat Joke meerdere malen had verteld dat zij in haar beleving weinig (steunend) netwerk had.

Voor wat betreft de temporele dimensie bij Trudie: hier was de tijd minder duidelijk afgebakend. De rit heen en terug naar de begraafplaats zou bij elkaar al net zoveel tijd kosten als de normaliter gehanteerde bezoektijd. Dit gegeven was vooraf goed doorgesproken. Zowel Trudie als de geestelijk verzorger hadden een dagdeel

vrijgehouden. Zodoende was er geen spanning of tijdsdruk. De tijd voor het ritueel zelf was niet vastgesteld. Dit leek ook geen rol van betekenis te spelen voor Trudie.

Zij had zich laten kennen als iemand voor wie tijd en afspraken een minder belangrijke rol speelden in het leven. Het paniek-huilen echter, tegen het nog ongemarkeerde einde van het ritueel aan, kan achteraf gezien worden als een emotionele ontlading die met een gebrek aan duidelijkheid in de temporele dimensie samenhangt. Het kan ook aan de gebrekkige interne structuur of aan een combinatie van beide gelegen hebben.

Voor wat betreft de sociale dimensie bij Trudie: ook hier is de vraag naar andere deelnemers dan de geestelijk verzorger en Trudie zelf niet gesteld. Het was de geestelijk verzorger uit de eerste gesprekken duidelijk geworden dat Trudie volstrekt geïsoleerd leefde. De enige sociale contacten bestonden nog uit professionele hulp- en dienstverleners. In die zin leek de 'groep' van haarzelf plus de geestelijk verzorger voor dit rouwritueel het hoogst haalbare.

Ontwerp:

Het was in beide gevallen, maar vooral voor Joke, beter geweest om aan de hand van een voorbesproken en vastgestelde interne structuur duidelijk te hebben hoeveel tijd alles in beslag zou nemen. Dit had spanningsverminderend kunnen werken, iets waaraan vooral Joke achteraf meer behoefte heeft gehad dan van tevoren werd ingeschat door de geestelijk verzorger.

De vraag naar andere deelnemers voor het ritueel had gesteld moeten worden. Hoewel Joke zei weinig betekenisvolle contacten overgehouden te hebben wist de geestelijk verzorger dat haar kinderen en haar jongste zus belangrijk voor haar waren. Haar middelste zoon gaf uit zichzelf al blijk van interesse in zijn overleden vader, door zijn portret wekelijks (ritueel) te begroeten.

Bij Trudie, die écht alleen op de wereld leek te zijn, was de vraag naar deelnemers ook niet vanzelfsprekend, maar dat was achteraf gezien geen reden om hem niet te stellen. Wie weet had Trudie de geestelijk verzorger kunnen verrassen met het voorstellen van een deelnemer die tot dusverre niet voor het voetlicht gekomen was. In beide gevallen is de vraag niet gesteld en dat kan beschouwd worden als een gemiste kans voor het ontwerp van een rouwritueel.

3. Welke basiselementen voor ritueel handelen zijn herkenbaar en toepasbaar in het ritueel? (Lukken: 2.3.1.; 2.7.) (Mathijssen: 3.6.) (Quartier: 2.5.4.)

I. Symbolische voorwerpen:

Evaluatie:

De foto op het dressoir is voor Joke herkenbaar als symbolische aanwezigheid van haar man in huis. Het betekent dat hij vanaf het dressoir actief betrokken kan worden bij het leven van Joke. Er bevinden zich nog meerdere foto's van haar man in de huiskamer, waaronder een uitvergroete foto in de vorm van een schilderij. Het fototoestel van haar man heeft een prominente plek gekregen in haar wandmeubel. Zijn hobby was fotografie.

Trudie heeft in een emotioneel verwarde bui alle foto's van Joop bij het grofvuil gezet, samen met andere voorwerpen die van hem geweest waren. De enige foto die zij nog van hem heeft is een (uitvergroete) foto van zijn identiteitsbewijs. Deze hangt samen met een kettinkje met davidster aan een gespannen touwtje langs een muur in de woonkamer. Aan hetzelfde touwtje hangen ook foto's en kaartjes die niets met Joop te maken hebben. Er zijn een paar sierbeeldjes, vaasjes en klein meubilair van Joop door haar bewaard en verspreid over het appartement. Verder heeft Trudie nog een tas met documenten van Joop, die nodig zijn voor financiële afwikkeling van de erfenis. Geen van de genoemde voorwerpen wordt in rituele zin gebruikt. De foto en het kettinkje hebben een voelbare emotionele waarde voor Trudie. Er zijn bij zowel Trudie als Joke geen objecten die de overledene incorporeren aanwezig.

Ontwerp:

De foto op het dressoir van Joke is in het verleden ook ritueel gebruikt en in die zin nog altijd bruikbaar. Het fototoestel lijkt als voorwerp minder rituele en emotionele waarde te hebben. Een idee zou zijn dat de geestelijk verzorger vraagt naar door Jokes man gemaakte foto's die voor hem of voor Joke van betekenis zijn (geweest). Wellicht dat dit passende voorwerpen zijn om toe te voegen aan de persoonlijk-sacrale plek op het dressoir.

Bij Trudie zijn met name de foto, het kettinkje en eventueel bepaalde sierbeeldjes bruikbaar als symbolen voor de overleden Joop. Een tafeltje dat van hem geweest is zou kunnen worden gebruikt om deze rituele objecten op te plaatsen en daarmee een huisaltaar te creëren.

II. Symbolische handelingen:

Evaluatie:

Joke is vanuit haar katholieke achtergrond bekend met de symbolische handeling van het branden van een kaars voor een dierbare. Joke plaatst ook symbolisch een kerstman bij de foto. Het plaatsen van kaars en kerstman draagt bij aan een versterking van de transformerende band met haar man en leidt tot een hernieuwde incorporatie van haar man in haar leven.

Voor Trudie betekent het ritueel plaatsen van een rode roos en een van Joops beeldjes op zijn graf een laatste eerbewijs. In dit ritueel eren en het recht doen aan

Joop komt de ethische kwaliteit van het ritueel (zie 2.2.1.; 2.7) naar voren. In die zin verstaat Trudie het symbool uit de Joodse traditie van het steentje leggen goed. Zij neemt dit over als een alternatieve symbolische handeling voor het herdenken en eren van Joop. Hiermee wordt ook de eigen rouw gefaciliteerd.

Ontwerp:

De geestelijk verzorger is zich van het bovenstaande niet of ternauwernood bewust geweest. Dit maakt dat hij niet doelgericht heeft doorgevraagd naar de betekenis en de onderliggende waarden van deze rituele handelingen voor de vrouwen zelf. Hij kan niet anders dan achteraf interpreteren. Door gebrek aan bewustzijn op dit gebied heeft hij ook niet doorgevraagd naar andere betekenisvolle handelingen die voor zijn zorgvragers in een ritueel vorm hadden kunnen krijgen.

III. Symbolische woorden:

Evaluatie:

Joke schrok terug voor het ritueel toespreken van haar overleden man. Mogelijk omdat dit voor haar thuishoort in de intimiteit van haar avondritueel en niet zomaar onverwachts daarbuiten. De rituele toespraak van de geestelijk verzorger was geïmproviseerd en alleen succesvol omdat de inhoud congruent was met de opvattingen die zowel Joke als hijzelf erop nahielden. Dit had ook zomaar anders kunnen zijn.

Voor Trudie zijn het uitspreken van woorden in de rituele context aan het graf van grote waarde geweest. Ze had ruim van tevoren bedacht wat zij wilde zeggen. Door het (eindelijk) uitspreken van wat ze te zeggen had, werd voor haar de transformerende band met Joop versterkt en vond er een nieuwe incorporatie van Joop plaats in haar leven.

Ontwerp:

Wat in beide gevallen in de ontwerpfase had gekund, was het samen beslissen of een eigen toespraak de juiste vorm was. Zo ja, dan had de geestelijk verzorger de zorgvragers behulpzaam kunnen zijn met het samen zoeken naar de juiste eigen woorden of naar een al bestaand gedicht of een verhaal.

IV. Symbolisch geluid (muziek):

V. Symbolische beelden (beeldende kunst):

Deze potentieel krachtige inspiratiebronnen voor een ritueel zijn in het geheel niet bij de geestelijk verzorger opgekomen, laat staan geïnventariseerd voor rituele toepassing. Dit kan gezien worden als een dubbele gemiste kans.

4. Welke religieuze, spiritueel-sacrale en persoonlijk-sacrale elementen zijn aanwezig bij de zorgvrager thuis en hoe kunnen deze op herkenbare wijze geënceneerd worden? (Quartier: 2.5.4.) (Evans & Post: 2.2.2.)

Evaluatie:

De persoonlijk-sacrale elementen in de huiskamer van Joke (foto's en fototoestel) hebben een betekenisvolle persoonlijke waarde die niet aan religie gekoppeld is. Religieuze elementen zoals een voortbestaan in de hemel en het branden van een kaars voor zielenheil zijn voor Joke niet (meer) in directe zin gekoppeld aan religie. Er is eerder een vermenging van persoonlijke zingeving en oude betekenisvolle elementen uit haar voormalige religie. Genoemde elementen zijn met succes geënceneerd in het ritueel.

Voor Joke is haar man 'heilig': zijn gedachtenis wordt gekoesterd. De vele foto's in de huiskamer en ook het fototoestel getuigen daarvan. De gezinsfoto's en de foto's van haarzelf samen met haar man getuigen van de waarde die Joke hecht aan huwelijk en gezin. Gezamenlijk eten (ieder weekend met haar zoon) en gezamenlijke feesten (kerst) worden hoog gewaardeerd.

Trudie is zonder religie opgegroeid. Zij wantrouwt gelovige mensen. De gebruikte symboliek bij het graf is eerder humanistisch van aard. Ze doet wat ze doet vanuit een persoonlijke ethiek die niet religieus getint is. Iemand eer bewijzen en afscheid van iemand nemen is voor haar in ethisch opzicht het goede en waardevolle om te doen. Het is een persoonlijke uiting van verbondenheid, dankbaarheid en zorgzaamheid.

Bloemen leggen op een graf is een traditionele rituele handeling die zowel bij religieuze als seculiere afscheidsceremonies een rol kan spelen. Het traditioneel plaatsen van een voorwerp dat aan de overledene heeft toebehoord of hem of haar symboliseert, kan zowel bij een graf plaatsvinden (Quartier 2011, 94-100) als bij een huisaltaar (Wojtkowiak en Venbrux 2009, 86).

Joops kettinkje met davidster hadden voor Trudie en Joop geen religieuze connotaties. Het was voor Joop mogelijk wel een symbool van zijn Joodse identiteit, los van de Joodse religie.

Trudie vertelde dat Joops familie in de Tweede Wereldoorlog grotendeels was vermoord door de Nazi's. Dit greep haar merkbaar aan. Het kettinkje leek in die zin ook betekenis te hebben voor Trudie: een symbool voor de vermoorde familie, de 'roots' van Joop.

Ontwerp:

In de ontwerpfase van het ritueel is het belangrijk door te vragen op religieuze, spirituele waarden en is het van belang persoonlijk-sacrale elementen te herkennen. Dit heeft de geestelijk verzorger niet uitputtend gedaan. Veel vragen hieromtrent zijn onbeantwoord gebleven: uit welke religieuze, spirituele of seculiere bron komen de waarden en overtuigingen die liggen onder de behoefte van Trudie om een roos te leggen en de behoefte van Joke om een symbolisch voorwerp als een kerstman te plaatsen? Hierop is niet doorgevraagd en veel blijft daarom een interpretatie achteraf

die onvoldoende gecheckt is. Eventueel extra materiaal voor het ontwerp van een ritueel dat met doorvragen verzameld had kunnen worden is niet boven tafel gekomen.

5. Welke drie waarden staan centraal voor de zorgvrager en hoe kunnen deze op herkenbare wijze geënceneerd worden?

Evaluatie:

Joke benoemde in de gesprekken met de geestelijk verzorger met regelmaat de waarden eerlijkheid, zorgzaamheid, trouw. In de rituele woorden van de geestelijk verzorger kwamen vooral de waarden trouw en zorgzaamheid naar voren, die aanwezig waren binnen de transformering bond van Trudie met haar overleden man.

Trudie benoemde in de gesprekken regelmatig de waarden rechtvaardigheid, respect en eerlijkheid. In de rituele woorden en handelingen van Trudie en de rituele woorden van de geestelijk verzorger kwamen vooral respect naar voren. Respect voor de overleden Joop. De onrechtvaardigheid die voor Trudie samenhang met het niet mogen komen op de begrafenis en de afwikkeling van de erfenis werd wel genoemd, maar vormde niet de kern van het ritueel.

Ontwerp:

De geestelijk verzorger kan in de ontwerpfase hieraan bewuster aandacht geven door een inventariserend gesprek te voeren waarin de waarden expliciet benoemd worden. Door bijvoorbeeld een lijstje te maken van waarden die in het gesprek naar voren komen, kan de geestelijk verzorger de zorgvrager zelf laten bepalen welke waarden voor hem of haar van het grootste belang zijn. Deze kunnen dan een bewustere plaats in het nieuw te ontwerpen ritueel krijgen én in het bewustzijn van de zorgvrager. Een bewustwording van waarden kan verdere inspiratie geven voor een gesprek over hernieuwde zingeving.

6. Welke subjunctieve werkelijkheden zijn voor de zorgvrager belangrijk? Wat wenst hij of zij zichzelf toe en hoe kan dit op herkenbare wijze ritueel geënceneerd worden? (Mathijssen: 2.7.)

Evaluatie:

De volgende subjunctieve werkelijkheden zijn door de geestelijk verzorger in het ritueel benoemd in de vorm van het uitspreken van intenties van hoop en verbeelding:

Joke: Dat de rouw om haar man haar minder emotionele blokkades mag geven.

 Dat zij steun mag ontfangen aan de transformerende band met haar man.

Trudie: Dat zij steun en troost mag ontlenen aan de transformerende band met Joop.

Het uitspreken van deze subjunctieve intenties door de geestelijk verzorger was helpend voor beide zorgvragers. Zij ervaarden dit als steunend en troostrijk.

Ontwerp:

De geestelijk verzorger sprak deze intenties uit zonder van tevoren bij de zorgvragers te hebben geïnventariseerd welke voor hen essentiële hoop zij nog meer koesterden in hun verbeelding. Mogelijk hadden dan ook andere intenties uitgesproken kunnen worden. Bijvoorbeeld:

Joke: Dat zij nieuwe mensen mag ontmoeten die haar steunen en helpen.

Dat zij haar spirituele bronnen mag herijken en ook nieuwe bronnen van zingeving mag ontdekken.

Dat de band met haar kinderen sterker mag worden.

Trudie: Dat zij nieuwe mensen mag ontmoeten die haar steunen en helpen.

Dat de problemen met financiën en huisvesting snel mogen oplossen.

Dat zij in alle rust mag gaan genieten van haar oude dag.

Een creatief alternatief voor een uitgesproken intentie is ook mogelijk. Bijvoorbeeld door een gewenste maar ongewisse situatie, die de subjunctieve werkelijkheid eigen is, op papier te zetten en het papiertje ritueel te verbranden of te begraven op een sacrale of door deze handeling sacraal gemaakte plek.

7. Is er sprake van ritualisatie(s) van dagelijkse handelingen in het leven van de zorgvrager die impliciete rituele mogelijkheden hebben? (Quartier: 2.3.2. & 2.4.1)

Evaluatie:

Het avondritueel van Joke voor het slapen gaan lijkt een variant geworden op het traditionele avondgebed voor het slapen gaan. In plaats van zich aan het einde van de dag te richten tot God, in wie zij niet meer gelooft, richt zij zich rechtstreeks tot haar man. Met hem neemt ze de dag door, aan hem vertelt ze haar zorgen, aan hem vraagt zij om steun en troost. Het is een intiem ritueel dat alleen met nadrukkelijke instemming van Joke en dan nog met veel tact en invoelingsvermogen een plek zou kunnen krijgen in een gezamenlijk ontworpen rouwritueel.

Bij Trudie heeft de geestelijk verzorger geen dagelijkse ritualisaties ontdekt, noch daarop doorgevraagd.

Ontwerp:

Als de geestelijk verzorger had doorgevraagd naar dagelijkse ritualisaties was er meer materiaal voor toepassing in een nieuw rouwritueel boven tafel gekomen. Achteraf bezien zou bijvoorbeeld het volgende bruikbaar zijn geweest:

Samen zijn en samen eten wordt in het dagelijks leven door Joke hoog gewaardeerd. Dit vormt op zich een goed uitgangspunt voor bijvoorbeeld een rituele gedachtenmaaltijd (Berkvens-Stevelinck 2007, 70-72). Bijvoorbeeld op de sterfdag of verjaardag van haar man of op bepaalde feestdagen (kerst bijvoorbeeld) kan dit van betekenis zijn. Hierbij zouden kinderen en familieleden kunnen worden uitgenodigd.

Qua ritualisatie van periodiek handelen had de geestelijk verzorger bij Joke kunnen inzoomen op bijvoorbeeld de start van de dag (ochtendritueel), eetmomenten op betekenisvolle (feest)dagen, tijdens het wekelijkse bezoek aan haar oudste zoon of bij het wekelijkse bezoekmoment van haar middelste zoon.

De vraag is of er daadwerkelijk behoefte is aan meer ritualisaties. Joke leek heel tevreden met dat ene moment aan het einde van de dag.

De geestelijk verzorger heeft weinig zicht kunnen krijgen op dagelijkse en periodieke momenten in het leven van Trudie die bruikbaar zouden kunnen zijn voor een te ontwerpen ritueel of waaraan een ritualisatie gekoppeld zou kunnen worden. Hij heeft gezien dat Trudie vooral aan het overleven was en dat de indeling van haar dagen, weken en maanden weinig regelmaat en structuur vertoonden. Zo kookte en at zij op onregelmatige tijden. Ochtend- en avondrituelen leken niet aanwezig of waren ten minste onregelmatig. Het onderwerp is echter onvoldoende bevraagd door de geestelijk verzorger.

8. Welke emotionele curve vindt plaats in het ritueel? (Wojtkowiak: 3.2.)

Evaluatie:

In het geval van Joke was er een opbouw van spanning te merken vanaf het moment dat de kaars werd aangestoken. De plek op het dressoir werd door deze handeling (weer) een sacrale plek, een huisaltaar. De toespraak van de geestelijk verzorger raakte direct daarna een onderliggende emotionele laag, die in de gesprekken niet was aangeraakt. Het verlaten van de brandende kaars en terugkeren naar de niet-sacrale keukentafel betekende een 'cooling down' van de emotionele curve. Hierna ontstond ruimte voor reflectie.

Bij Trudie was het leggen van het steentje (naast de twee andere steentjes) op het graf het begin van de emotionele curve. De eigen rituele woorden versterkten de emotie, die uiteindelijk tot uiting kwam na de rituele woorden van de geestelijk verzorger.

Het markeren van het einde van het ritueel zorgde voor het afnemen van de emotie. Hierna ontstond ruimte voor het maken van nieuwe rituele plannen voor de toekomst.

Ontwerp:

Vanuit een gefingeerde ontwerpfase vooraf zou de emotionele curve bewust kunnen worden opgebouwd over meerdere rituele momenten. De daarmee ontstane interne structuur had vervolgens meer veiligheid geboden en het uiten van emotie gemakkelijker en voorspelbaarder gemaakt.

9. Met welke potentieel negatieve aspecten van een ritueel kan deze zorgvrager in dit ritueel te maken krijgen? (Lukken en Menken-Bekius: 2.6)

Evaluatie:

De macht die de geestelijk verzorger onbewust hanteerde tijdens het ritueel, maakte dat er bij Joke over een persoonlijke grens werd gegaan. Door Joke zonder voorbereiding uit te nodigen om tijdens het ritueel rituele woorden te richten tot haar overleden man, klapte zij dicht en haakte ze af. Zij haakte weer aan toen de geestelijk verzorger de rol van voorganger op zich nam en de present gestelde transcendent werkelijkheid bij haar weerklank vond.

Het ritueel bij Joke kreeg onbedoeld een sterk kerygmatisch karakter. De geestelijk verzorger werd een ritueel voorganger die een transcendent werkelijkheid present stelde. Een werkelijkheid waarin 'geloof' kan worden of niet. Het gevaar daarvan is dat een deelnemer zich net zo gemakkelijk vervreemd of uitgesloten kan voelen als hij of zij dit 'geloof' niet deelt. Ook kan er een dwangmatige rituele vorm ontstaan die uit is op het bezweren van negatieve elementen en het manipuleren van hogere machten. In Jokes geval: het vragen van steun aan haar overleden man en het bezweren van eenzaamheid, pijn en gemis. Gezien de terughoudendheid van Joke en het gebrek aan sociaal netwerk bestaat het gevaar dat een thuisritueel geïsoleerd raakt van haar omgeving.

De rol van voorganger die de geestelijk verzorger op zich nam bleek toch helpend voor Joke. Zij voelde zich comfortabel in de passieve rol en kon meegaan in de transcendent werkelijkheid die de geestelijk verzorger present stelde. Het raakte haar ook op emotioneel niveau en dit kon zij achteraf delen. Het leidde tot een verdieping van het onderlinge contact met de geestelijk verzorger en het gesprek over de levensvragen rond rouw. Neemt niet weg dat Joke mogelijk meer gebaat was geweest bij een ritueel waarin zij zin en betekenis had kunnen geven door zélf ritueel te handelen.

In het geval van Trudie had het ritueel meer interne structuur en was de geestelijk verzorger meer faciliterend aanwezig als begeleider. Het potentieel negatieve aspect van slechts bezwerend handelen was daardoor een stuk minder aanwezig. Trudie

kwam in het ritueel ook iets brengen (een eerbewijs, symbolische voorwerpen) en niet alleen iets halen (steun, kracht, rust et cetera). Trudie had daarbij geen moeite om zelf ritueel te handelen en vond het ook goed dat de geestelijk verzorger enkele woorden sprak. Voor haar was de transcendente werkelijkheid die door de geestelijk verzorger present werd gesteld herkenbaar.

In de casus van Trudie uitte zich een onbewust machtsaspect in het besluit van de geestelijk verzorger om het nieuwe rituele ontwerp niet met haar te delen en voor te bereiden. Bij de introductie van het nieuwe symbool (het steentje) bleek hoe 'machtig' de geestelijk verzorger als begeleider in positieve zin was: Trudie vond plotseling rust en werd door het nieuwe rituele ontwerp op positieve wijze in staat gesteld ritueel te handelen. Gezien de mate van emotionele ontremming bij Trudie moet ervoor worden gewaakt dat een nieuw rouwritueel niet ontaardt in theateraal gedrag. Ook bij Trudie kan haar sociaal geïsoleerde bestaan bijdragen aan het isoleren van ritueel van de omgeving. Voor zowel Joke als Trudie is de sociale dimensie van de externe structuur daarom zo belangrijk (zie reflectievraag 2. hierboven).

Ontwerp:

De negatieve aspecten die een rol speelden waren een blinde vlek voor de geestelijk verzorger. Dit had in een ontwerpfasen gecorrigeerd kunnen worden, door iedere stap in het ritueel gezamenlijk door te spreken en daarbij zorgvuldig te controleren of alles zich binnen de persoonlijke grenzen van de zorgvrager afspeelde.

III. Reflectievragen met betrekking tot de rituele performance

- 1. Heeft de zorgvrager behoefte aan een traditionele voorganger? Kan de geestelijk verzorger thuis bij bepaalde handelingen authentiek voorganger zijn?** (Quartier: 2.3.3. & 2.4.1.)

Evaluatie:

Joke ervaart geen hechte band (meer) met de katholieke kerk. Ze betwijfelt het bestaan van een (goede) God, maar heeft ook niet definitief gebroken met alle geloofsvoorstellingen en waarden van haar oude geloof. Er is geen behoefte om er een traditionele katholieke voorganger bij te betrekken. Bij Trudie is er geen enkele behoefte aan een traditionele voorganger. Zij heeft een uitgesproken aversie tegen het geloof en tegen gelovigen.

Voor beide praktijkgevallen geldt dat de geestelijk verzorger een algemeen - niet-gezonden noch gebonden - geestelijk verzorger is; hij vertegenwoordigt geen bepaalde traditie. In die zin kan hij ook geen traditionele voorgangersrol op zich nemen.

Vanuit zijn persoonlijke spiritualiteit sluit de geestelijk verzorger niet uit dat er een vorm van voortbestaan kan zijn na de dood. In dit 'geloof' kan hij authentiek en congruent 'voorgaan'. Zowel Joke als Trudie blijken dit 'geloof' met hem te delen en kunnen daarom meegaan in zijn voorgangersrol. Joke zegt de authenticiteit van de geestelijk verzorger te waarderen. Dit komt naar voren in haar opmerking 'Omdat je het echt meende'.

Ontwerp:

In beide praktijkgevallen kan de geestelijk verzorger ook authentiek voorganger zijn door in de ontwerpfase met de zorgvragers af te spreken dat hij een passend gedicht of verhaal voordraagt, een subjunctieve intentie uitspreekt, een ritueel voorwerp plaatst, bepaalde muziek ten gehore brengt of een beeld plaatst of beschrijft.

2. Wat kan de geestelijk verzorger thuis als begeleider aanreiken en in welke rol kan de thuiswonende zorgvrager authentiek betrokken worden in het ritueel? (Quartier: 2.3.2. & 2.4.1.)

Evaluatie:

De geestelijk verzorger moest zoals gezegd in het ritueel met Joke snel schakelen van de rol van begeleider naar de rol van voorganger. Daarna was hij als begeleider niet meer actief.

Tijdens de uitvoer van het ritueel met Trudie hielp de geestelijk verzorger in de begeleidersrol structuur en focus in het ritueel aan te brengen door een begin en een einde te markeren en Trudie uit te nodigen tot ritueel handelen.

Ontwerp:

Mits goed voorbereid in de ontwerpfase, zou Joke als voorganger bijvoorbeeld rituele woorden kunnen wijden aan haar gevoelens van rouw en gemis, goede of pijnlijke herinneringen kunnen ophalen of de levensvragen benoemen waarmee zij is achtergebleven. Joke zou een stuk muziek hebben kunnen uitzoeken dat voor haar of haar man betekenisvol was en deze tijdens het ritueel kunnen afspelen. Zij had een door hem gemaakte foto of een ander voorwerp kunnen plaatsen dat voor hem symbool stond. De geestelijk verzorger had met haar kunnen zoeken naar een passend gedicht, verhaal of wellicht toch naar een vertrouwd gebed.

De geestelijk verzorger had zich met Trudie nog kunnen verdiepen in zowel seculiere als religieuze Joodse gebruiken rond het levenseinde, om elementen daaruit creatief te kunnen vertalen en verwerken in een interne structuur. Hij had samen met Trudie op zoek kunnen gaan naar passende gedichten, beeldende kunst of muziek, waarna deze in een nieuw rouwritueel vorm hadden kunnen krijgen.

Hoofdstuk 5: Conclusies en aanbevelingen

'Still, intuitive assumptions about behavior is only the starting point of systematic analysis, for alone they do not yield many interesting implications.' (Becker 2023).

5.1. Conclusie op basis van de vraagstelling

De vraagstelling luidde:

Hoe kan de rituele competentie van de geestelijk verzorger, die in de thuissituatie contact heeft met een zorgvrager die in rouw verkeert, versterkt worden?

Met de reflectievragenlijst rouwritueel thuis, op basis van verzamelde concepten uit literatuuronderzoek, is het voor de geestelijk verzorger mogelijk geworden om vanuit een ontwerpfase, in dialoog met de zorgvrager, rouw te ritualiseren. Ook kan hij of zij aan de hand van dezelfde lijst een rouwritueel achteraf evalueren.

5.2. Aanbevelingen op basis van de doelstelling

De doelstelling luidde:

Doel van het onderzoek is tweeledig: zorgvragers thuis met levensvragen rond rouw in de gelegenheid stellen rouw te ritualiseren en de rituele competentie van de geestelijk verzorger thuis versterken.

Op basis van het gedane onderzoek formuleer ik in de paragrafen 5.2.1. tot en met 5.2.3. aanbevelingen op het microniveau van de doelstelling: zorgvragers thuis met levensvragen rond rouw in de gelegenheid stellen rouw te ritualiseren. Ik houd daarbij de fasering van ritualiseren aan, afkomstig van Wojtkowiak (2.6.2.), die ik ook heb gebruikt voor de reflectievragenlijst rouwritueel thuis.

5.2.1. Aanbevelingen op microniveau voor de fase van rituele behoefte (aanleiding)

1. Op voorhand exploreren van psychische, existentiële, emotionele en spirituele problemen en behoeften om een eventuele rituele behoefte te onderkennen.
2. Navraag doen naar het afscheidsritueel. Hieruit kan de geestelijk verzorger opmaken welke rol het markeren van het overlijden in een nieuw te markeren ritueel zal kunnen spelen.

5.2.2. Aanbevelingen op microniveau voor de fase van ritueel (her)ontwerp

1. De interne structuur voor een nieuw te ontwerpen rouwritueel vóóraf in dialoog met de zorgvrager vaststellen en insceneren, zodat de (emotionele) veiligheid voor de zorgvrager gewaarborgd wordt.
2. Aandacht voor de temporele en sociale dimensie in de dialoog tussen zorgvrager en geestelijk verzorger om het rouwritueel desgewenst in te kunnen bedden in de sociale omgeving.
3. Navraag doen naar de aan- of afwezigheid van sacrale plekken, gedachtenisplekken ofwel huisaltaren in en om het huis, zodat de betekenis en belevenis ervan present gesteld kan worden in het nieuwe rouwritueel.
4. Exploreren van de vijf rituele basiselementen (voorwerpen, handelingen, woorden, beelden en muziek) zodat deze kunnen worden toegepast in het nieuwe rouwritueel.
5. Doorvragen naar spirituele en religieuze ervaringen, geloofsvoorstellingen en waarden die in een nieuw rouwritueel verwerkt kunnen worden.
6. Navraag doen naar de transformerende band van de zorgvrager met een dierbare overledene, zodat deze in het nieuwe rouwritueel present gesteld kan worden.
7. In dialoog met de zorgvrager vaststellen welke subjunctieve werkelijkheden bij voorkeur in het ritueel present gesteld zullen worden.
8. Navraag doen naar bestaande dagelijkse ritualisaties rond rouw in het leven van de zorgvrager, zodat deze eventueel opgenomen kunnen worden in een nieuw rouwritueel.
9. Bewuste aandacht genereren in de dialoog met de zorgvrager voor de emotionele curve in het ritueel, zodat het ritueel als betekenisvol, helpend en veilig kan worden ervaren.
10. Aandacht genereren voor de potentieel negatieve aspecten van ritueel die een rol kunnen spelen bij het ontwerpen van een nieuw rouwritueel. Dit om de veiligheid te waarborgen voor alle deelnemers.

5.2.3. Aanbevelingen op microniveau voor de fase van rituele performance

1. Reflectie vóóraf op de verdeling van rituele rollen (begeleider, voorganger) voor zowel de zorgvrager, de geestelijk verzorger als de genodigden, zodat de interne structuur helder en verantwoord blijft voor alle deelnemers.

2. Desgewenst een voorganger vanuit een traditie betrekken en deze een vastomlijnde plaats geven in het nieuw te ontwerpen ritueel.

5.2.4. Aanbevelingen op macroniveau op basis van de probleemstelling

In deze paragraaf geef ik op basis van concepten uit het eerste hoofdstuk (1.2.1), die werden geformuleerd in het kader van de probleemstelling (1.3.), aanbevelingen op het macroniveau van de doelstelling: de rituele competentie van de geestelijk verzorger thuis versterken.

1. Aandacht voor ritualiseren, (her)ontwerpen van nieuwe rituelen, opnemen in de curricula van de rituele vakken bij de diverse opleidingen.
2. Aandacht voor ritueel en ritualiseren toevoegen aan de bestaande trainingen van professionals en vrijwilligers binnen de geestelijke verzorging thuis.
3. Kwalitatief onderzoek verrichten onder zorgvragers thuis naar de kwaliteit en het effect van toegepaste rouwrituelen.
4. Kwalitatief onderzoek verrichten naar de ervaringen van geestelijk verzorgers thuis met het ontwerpen van een nieuw rouwritueel.
5. Resultaten van dergelijke kwalitatieve onderzoeken publiceren in bijvoorbeeld het Tijdschrift Geestelijke Verzorging en plaatsing op de websites van de VGVZ en Geestelijke Verzorging Nederland.
6. Ritueel en ritualiseren een prominente plek geven in de beroepsstandaard van de VGVZ en de Factsheet geestelijke verzorging thuis. Bijvoorbeeld door te verwijzen naar het werk van Sam Goyvaerts (1.2.).
7. Binnen de vastgestelde gespreksmodellen en protocollen van de geestelijke verzorging thuis ruimte en aandacht inruimen voor ritueel en ritualiseren.
8. Vanuit de Centra voor Levensvragen voldoende gesprekken faciliteren voor geestelijk verzorgers thuis om een (latente) rituele behoefte te kunnen diagnosticeren en tijd te kunnen vrijmaken voor ontwerp vooraf en reflectie achteraf.

5.3. Reflectie op de eigen rol als onderzoeker

De quote van Gary Becker waarmee ik dit hoofdstuk begon, is van toepassing gebleken op het proces dat ik in deze scriptie doorlopen heb. In mijn inleiding beschrijf ik een eerste intuïtieve aanname rond ritueel: versterkt menselijk contact en het vrijuit delen van emoties en levensvragen hangen op de een of andere manier

samen met ritueel. Deze intuïtieve aanname en het daaropvolgende intuïtieve rituele handelen tijdens mijn stageperiode werden voor mij startpunten van systematische analyse. Dit begon tijdens het literatuuronderzoek, maar vond vooral plaats aan de hand van de reflectievragenlijst rouwritueel thuis dat in het vorige hoofdstuk aan de orde kwam. Een analyse die tot meer interessante implicaties heeft geleid dan ik van tevoren had kunnen bedenken.

Ritueel handelen is een onderbelicht maar essentieel aspect van het vak van geestelijk verzorger thuis. Ik kwam hiermee in aanraking tijdens mijn stageperiode. De keuze voor literatuuronderzoek en evaluatie van praktijkgevallen kwam voort uit de intrinsieke behoefte om een theoretische basis en een methodische verantwoording te creëren voor ritueel handelen als geestelijk verzorger thuis. De heuristische methode om concepten uit de literatuur te zoeken en deze te verwerken in een reflectievragenlijst, om die vervolgens toe te passen op empirische gegevens uit de praktijk, is adequaat gebleken.

Het was bij het bestuderen van de vakliteratuur niet altijd eenvoudig om een selectie te maken. Over ritueel, rouw en in mindere mate ritualiseren zijn boekenkasten volgeschreven. De verleiding om interessante zijpaden in te slaan was groot. Ik heb dit ondervangen door de aanwijzing van mijn scriptiebegeleider toe te passen: steeds opnieuw teruggaan naar de doelstelling van de scriptie en dan nagaan of de gevonden concepten daaraan bijdragen. Deze methode heeft voor mij goed gewerkt.

Het gebruik van eigen casuïstiek heb ik als inspirerend ervaren, maar ik ben er ook kritisch op geweest. Ik wilde geen situatie creëren waarin ik als slager mijn eigen vlees zou keuren. Ik heb dit deels kunnen oplossen door mijzelf in de derde persoon te beschrijven. Dit was een eerste objectivering van 'mijn' praktijkgevallen. De gekozen methode (literatuur - samenstellen reflectievragenlijst - toepassing op de praktijkgevallen) was helpend omdat ik steeds gedwongen werd opnieuw te evalueren. Er ontstond een denkproces dat stelselmatig afstand creëerde van de originele beleving van de praktijk. De uitgevoerde rituelen die mij tijdens de stage ook op emotioneel vlak hadden beroerd, werden stapsgewijs zélf concepten die met de concepten uit de literatuur in verband gebracht moesten worden.

Nieuwe kennis ontstaat door bestaande inzichten met elkaar in verband te brengen of met elkaar te confronteren. Door het onderling met elkaar in verband brengen van de gevonden theoretische concepten en deze concepten vervolgens in verband te brengen met de empirische gegevens uit de praktijkgevallen, groeide deze scriptie uit tot een kennis-gebaseerd non-participatief onderzoek (Verschuren 2009, 281, 296).

Aanvullend empirisch onderzoek, zoals ik in de voorgaande paragraaf bij de aanbevelingen op macroniveau genoemd heb, zouden een aanvulling vormen op het door mij uitgevoerde literatuuronderzoek.

Literatuuropgave:

- Becker, Gary. 2023. "Analysis Quote." Accessed July 10.
<https://www.brainyquote.com/authors/gary-becker-quotes>.
- Berg, Marinus van den. 2014. *Rouwen in de tijd: Een zoektocht in het landschap van afscheid en verlies*. Utrecht: Uitgeverij ten Have.
- Berkvens-Stevelinck, Christiane. 2007. *Vrije rituelen: Vorm geven aan het leven*. Zoetermeer: Meinema Uitgeverij.
- Chrystides, George D., and Geaves, Ron. 2014. *The Study of Religion: An Introduction to Key Ideas and Methods*. London: Bloomsbury Press.
- Evans, Matthew T. 2003. "The Sacred: Differentiating, Clarifying and Extending Concepts." In *Review of Religious Research* 45.1: 32-47.
- Factsheet. 2023. "Geestelijke verzorging thuis." Accessed May 5.
<https://www.agora.nl/wp-content/uploads/2022/09/Factsheet-Geestelijke-Verzorging-Thuis-2022-2023.pdf>.
- Geestelijke Verzorging in Nederland. 2023. "Ritueel." Accessed January 20.
<https://geestelijkeverzorging.nl/wat-doet-een-geestelijk-verzorger/rituelen/>.
- Gennep, Arnold van. 1909; 2019. *The Rites of Passage: Second Edition*. Translated by Monika B. Vizedom and Gabrielle L. Caffee. Chicago: The University of Chicago Press.
- Gibson, Margaret. 2008. *Objects of the Dead: Mourning and Memory in Everyday Life*. Melbourne: Melbourne University Press.
- Glasner, Tina., Schuhmann, Carmen., Van der Vaart, Warmen., and Jacobs, Gaby. 2020. "Levensbeschouwing, samenwerking en profilering: Onderzoek naar de beroepsidentiteit van geestelijk verzorgers aangesloten bij de VGVZ." In *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 99: 10-20.
- Goyvaerts, Sam. 2021. "Rituele competentie-een werkdefinitie." In *Met lichaam en geest: De rituele competentie van geestelijk verzorgers*, edited by Sjaak Körver, Erik Olsman, and Sujin Rosie, 263-272. Utrecht: Academische Uitgeverij Eburon.
- Grimes, Ronald L. 2002. *Deeply into the Bone: Re-inventing Rites of Passage*. Berkeley: University of California Press.

- Grimes, Ronald L. 2014. *The Craft of Ritual Studies*. New York: Oxford University Press.
- Groot, Kees de. 2021. “Geestelijke verzorgers: van zielzorgers naar zingevers? Een sociogenetische verkenning en een kritische kanttekening.” In *Psyche en Geloof: Tijdschrift van de Christelijke Vereniging voor Psychiaters, Psychologen en Psychotherapeuten*, 03: 162-171.
- Kamerstukken II. 2018. “29 509/Palliatieve zorg/Nr. 68/Brief van de minister van volksgezondheid, welzijn en sport.” Accessed June 4. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-29509-68.html#ID-857852-d36e145>.
- Körver, Sjaak., Olsman, Erik., and Rosie, Sujin. red. 2021. *Met lichaam en geest: De rituele competentie van geestelijk verzorgers*. Utrecht: Academische Uitgeverij Eburon.
- Kübler-Ross, Elisabeth., and Kessler, David. 2009. *Over rouw: De zin van de vijf stadia van rouwverwerking*. Amsterdam: Ambo.
- Lukken, Gerard. 1999. *Rituelen in overvloed: Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijk ritueel in onze cultuur*. Baarn: Gooi en Sticht.
- Mathijssen, Brenda. 2017. *Making Sense of Death: Ritual practices and situational beliefs of the recently bereaved in the Netherlands*. Zürich: Lit Verlag.
- Mathijssen, Brenda. 2021. “De rituele driehoek: Hoe handelingen, voorwerpen en plaatsen helpen om te gaan met levensgebeurtenissen.” In *Met lichaam en geest: De rituele competentie van geestelijk verzorgers*, edited by Sjaak Körver, Erik Olsman, and Sujin Rosie, 135-146. Utrecht: Academische Uitgeverij Eburon.
- Mathijssen, Brenda. 2023. “Rituele werelden en subjunctiviteit.” Accessed January 19. <https://www.pthu.nl/kenniscentrum/nieuws-agenda/agenda/2022/10/jubileumconferentie-wat-doen-rituelen-werken-met-rituelen-in-praktijk-en-theorie/>.
- Menken-Bekius, Corja. 2001. *Werken met rituelen in het pastoraat*. Utrecht: Uitgeverij Kok.
- Mitima-Verloop, Huibertha B., Mooren, Trudy T.Y., and Boelen, Paul A. 2019. “Facilitating grief: An exploration of the function of funerals and rituals in relation to grief reactions.” In *Death Studies* 45: 735-745. Accessed April 23. doi: 10.1080/07481187.2019.1686090.

- Muthert, Hanneke., and Olsman, Erik. 2022. “De herziene richtlijn rouw in de palliatieve fase: Een leeswijzer voor geestelijk verzorgers.” In *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 108: 42-47.
- Ochtman-de Boer, Annegien. 2018. *Nieuwe rituelen: Vorm geven aan belangrijke momenten in je leven*. Uitgave in eigen beheer (voorheen: Amsterdam: Spirito Forte Uitgevers).
- Palliaweb. 2023. “Richtlijn rouw in de palliatieve fase.” Accessed May 27. <https://palliaweb.nl/richtlijnen-palliatieve-zorg/richtlijn/rouw>.
- Post, Paul. 2021. *Rituelen: Theorie en praktijk in kort bestek*. Almere: Uitgeverij Parthenon.
- Quartier, Thomas. 2011. *Die Grenze des Todes: Ritualisierte Religiosität im Umgang mit den Toten*. Berlin: Lit Verlag.
- Quartier, Thomas. 2015. “Van rituelen word je een beter mens.” In *Volzin* oktober 2015: 34-37.
- Quartier, Thomas. 2017. *Liturgische Spiritualiteit: Benedictijnse impulsen voor klooster, kerk en wereld*. Heeswijk: Berne Media.
- Quartier, Thomas. 2021. “Rituele spiritualiteit in de geestelijke verzorging: Dimensies, repertoires, rollen.” In *Met lichaam en geest: De rituele competentie van geestelijk verzorgers*, edited by Sjaak Körver, Erik Olsman, and Sujin Rosie, 124-134. Utrecht: Academische Uitgeverij Eburon.
- Schrojenstein Lantman, Ren van. 2023. “Ervaringen met een centrum voor levensvragen: Peiling en onderzoek GV Thuis (2019-2021).” In *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 109: 50-57.
- Seijdell, Karin. 2021. “Rituele competentie bij geestelijke verzorging thuis.” In *Met lichaam en geest: De rituele competentie van geestelijk verzorgers*, edited by Sjaak Körver, Erik Olsman, and Sujin Rosie, 304-312. Utrecht: Academische Uitgeverij Eburon.
- Rosie, Sujin. 2021. “Inventarisatie van onderwijs in ritueel handelen: Het landschap in zicht.” In *Met lichaam en geest: de rituele competentie van geestelijk verzorgers*, edited by Sjaak Körver, Erik Olsman, and Sujin Rosie, 159-196. Utrecht: Academische Uitgeverij Eburon.

- Heessels, Meike., and Venbrux, Eric. 2008. “Rituele gestalten van de dood.” In *Rituele creativiteit: Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*, edited by Eric Venbrux, Meike Heessels and Sophie Bolt, 135- 152. Zoetermeer: Meinema.
- Verschuren, Piet J.M. 2009. *Praktijkgericht onderzoek: Ontwerp van organisatie- en beleidsonderzoek*. Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.
- VGVZ. 2023. “Werkvelden.” Accessed February 05. <https://vgvz.nl/werkvelden/>.
- VGVZ. 2023. “Geestelijke verzorging thuis.” Accessed February 05. <https://vgvz.nl/werkvelden/gv-thuis/>.
- Wojtkowiak, Joanna., and Venbrux, Eric. 2009. “Gedenkplekken in huis: Hoe het ‘postsel’ zich manifesteert rondom huisaltaren in Nederland.” In *Religie doen: Religieuze praktijken in tijden van individualisering*, edited by Cor van Halen, Maerten Prins, and Rien van Uden, 82-96. Tilburg: KSGV.
- Wojtkowiak, Joanna. 2021. “Leren ritualiseren: hoe (her)ontwerp je rituelen?” In *Met lichaam en geest: de rituele competentie van geestelijke verzorgers*, edited by Sjaak Körver, Erik Olsman, and Sujin Rosie, 112-121. Utrecht: Academische Uitgeverij Eburon.
- Wojtkowiak, Joanna. 2021. “De grenzen van rituele vernieuwing: Over bewust en zorgvuldig ritualiseren.” In *Met lichaam en geest: de rituele competentie van geestelijke verzorgers*, edited by Sjaak Körver, Erik Olsman, and Sujin Rosie, 197-205. Utrecht: Academische Uitgeverij Eburon.

Bijlage: Reflectievragenlijst rouwritueel thuis

I. Reflectievragen voor wat betreft de rituele behoefte of aanleiding

1. Is er sprake van existentiële, emotionele of spirituele behoeften naar aanleiding van het overlijden van een dierbare?
2. In hoeverre is er sprake van psychische problematiek of van een zingevingscrisis?
3. Is de overgang van de dierbare van leven naar dood gemarkeerd en hoe wordt de transformerende band met de overledene ervaren?

II. Reflectievragen met betrekking tot ritueel (her)ontwerp

1. Aan welke interne structuur heeft de zorgvrager thuis behoefte?
2. Aan welke temporele en sociale dimensie (externe structuur) heeft de zorgvrager thuis behoefte?
3. Welke basiselementen voor ritueel handelen zijn herkenbaar en toepasbaar in het ritueel?
 - I. Symbolische voorwerpen:
 - II. Symbolische handelingen:
 - III. Symbolische woorden:
 - IV. Symbolisch geluid (muziek):
 - V. Symbolische beelden (beeldende kunst):
4. Welke religieuze, spiritueel-sacrale en persoonlijk-sacrale elementen zijn aanwezig bij de zorgvrager thuis en hoe kunnen deze op herkenbare wijze geënceneerd worden?
5. Welke drie waarden staan centraal voor de zorgvrager en hoe kunnen deze op herkenbare wijze geënceneerd worden?
6. Welke subjunctieve werkelijkheden zijn voor de zorgvrager belangrijk? Wat wenst hij of zij zichzelf toe en hoe kan dit op herkenbare wijze ritueel geënceneerd worden?
7. Is er sprake van ritualisatie(s) van dagelijkse handelingen in het leven van de zorgvrager die impliciete rituele mogelijkheden hebben?
8. Welke emotionele curve vindt plaats in het ritueel?
9. Met welke potentieel negatieve aspecten van een ritueel kan deze zorgvrager in dit ritueel te maken krijgen?

III. Reflectievragen met betrekking tot de rituele performance

1. Heeft de zorgvrager behoefte aan een traditionele voorganger? Kan de geestelijk verzorger thuis bij bepaalde handelingen authentiek voorganger zijn?
2. Wat kan de geestelijk verzorger thuis als begeleider aanreiken en in welke rol kan de thuiswonende zorgvrager authentiek betrokken worden in het ritueel?